

СПЕЦІАЛЬНИЙ ПРОЕКТ

ПРАВДА ПРО ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Уже вдруге наш журнал іде на практично безпрецедентний експеримент, друкуючи замість науково-популярної статті чи репортажу безпосередньо наукову працю з мовознавства. Неважко перекоонатися, що для невтаємниченої людини лінгвістика є так само малопрístupною, як і, наприклад, теоретична фізика чи молекулярна генетика. Утім, попередня спроба (спецвипуск Тижня, № 16 із матеріалом Костянтина Тищенка «Правда про походження українців») виявилася не просто вдаю: вона разом із серією публічних лекцій Костянтина Миколайовича в київській Книгарні «Є» стала без жодного перебільшення подією в інтелектуальному просторі України й привернула увагу суспільства до, здавалося б, вузькоспеціальних розвідок у царині мови...

Насправді нічого дивного: мовознавство слід визнати найуразливішою – відразу після історії – дисципліною, яка надто залежить від політичних контекстів, тим більше коли в деяких випадках визначає їх. Предмет суто академічних розвідок професора Тищенка перебуває на передньому краї ідеологічних суперечок: роль і місце української мови в історичному просторі та сучасному світі, її генеза та еволюція, нарешті, «первинність» або «вторинність» – усі ці теми можуть використовуватися й використовуються (останнім часом без тіні сорому) в суєтних політичних баталіях як стратегічна зброя. Не таємниця, що інерція імперської ідеологізованої науки (є спокуса в цьому випадку взяти слово «наука» в лапки) консервує певну кількість застарілих міфів, а вони, своєю чергою, полегшують сьогоденні маніпуляції в інтересах цілком певних політичних сил або певних держав.

Щоб не потрапити в пастку тієї або іншої ідеології чи то просто Ідеології як такої, треба мати інтелект, ерудицію, відвагу та сумлінність науковця, які властиві професорові Тищенку. Саме запас міцності, опора на величезний, майже неосяжний масив емпіричних даних вирізняє його праці – й цю конкретну статтю чи, точніше, монографію зокрема – від багатьох гідних вправ на теми української мови, її генези та спорідненості. Автор вільно оперує фактичним матеріалом із кільканадцяти різних мов, зокрема таких відносно мало поширених, як верхньолужицька чи полабська, відстежуючи траєкторії десятків тисяч мовних «атомів»: фонем, морфем, лексем.

Суто науковий матеріал важко дається дилетантам, але висновки наукові можна викласти в кількох реченнях. Ну, наприклад, електрон обертається навколо ядра, а не навпаки: можна заглиблюватися в складові фізичного процесу, роздивлятися деталі – загальна картина від цього не зміниться. У мовознавстві так само: можна уточнювати зміни та взаємодії того чи іншого звука, суфікса, кореня, базовий результат дослідження, якщо його проведено з дотриманням певних процедур, залишиться незмінним.

Стосовно нашого випадку резюме може слугувати остаточним вироком без права оскарження для імперських теорій щодо «спільної колиски трьох братніх мов» (тут уже кожне слово слід ставити в жирні лапки). Виявляється, українська та російська розвивалися паралельно, незалежно одна від одної, починаючи орієнтовно від III століття нашої ери, Київська Русь була не «колискою», а тимчасовим етапом їхнього зіткнення. Обидві вони стали наслідком окремої еволюції з поточним подоланням мов їхніх сусідів (у кожному випадку різних). І, якщо вже на те, найближчих родичів нашої мови слід шукати не на Волзі, а на... Ельбі.

Це не означає намагання когось принизити чи щось применшити. Справжня наука такими низькими речами не займається. Це лише запізнє, внаслідок історичних обставин, встановлення справедливості. Доводиться відразу попередити читача: наступний текст не для легкого читання чи швидкого гортання. Проте навіть побіжне ознайомлення з матеріалом дарує дивовижний інтелектуальний комфорт від оцінки масштабу й ґрунтовності нової роботи професора Тищенка. Що ж до висновків, то для когось вони стануть моральною опорою, для когось – аргументом в опорі поточним політичним маніпуляціям, для суспільства ж загалом – необхідним саме нині живленням справжніми сенсами, новим і, сподіваймося, етапним кроком у самоусвідомленні, позбавленні набутих травм від спотворення істини.

Юрій Макаров

ВСЕСЛО МОВИ укр

Оглядовий нарис

Автор:
Костянтин
Тищенко

ПЕРЕДНЕ СЛОВО

Дві зустрічі з читачами книгарні «Є» навесні 2012 р. засвідчили наявність непересічного громадського інтересу до загальних питань походження українців і їхньої мови на тлі новітніх досягнень генетики гаплогруп. Виданий окремою брошурою текст наукової доповіді «Генетична апробація студій словникових контактів і топонімії України» (2011) розійшовся у квітні за кілька днів, як і номер «Українського тижня» зі спеціальною темою того ж змісту.

Монографії автора 2006–2011 рр. містять невичерпний ряд фактів і обставин тисячолітніх зовнішніх мовних контактів предків українців. Змістом теперішньої публікації став огляд збережених у словнику і граматиці формальних ознак внутрішнього розвитку українських мовних явищ, успадкованих від праслов'янського стану і розвинутих спільно з предками тих або інших слов'янських народів. Це розширення теми 2010 р. (стаття «Всеслов'янські складники української мови» у ж. «Мандрівець», №3, с. 65–75).

Вивчення основних характерних рис української мови, що відрізняють її від сусідніх, розпочав О.Потебня. Література з теми нараховує нині десятки публікацій А.Кримського, Є.Тимченка, С.Смаль-Стоцького, Ю.Шевельова, І.Свенціцького, Л. Булаховського, А. Жовтобрюха, В. Німчука, Г.Півторака й інших учених.

Не прагнучи до ще одного популярного переказу історії розвитку української мови, автор залучив до розкриття теми кілька груп нових даних із взаємно доповняльних сусідніх га-

В'ЯНСЬКІСТЬ ДАІНЦІВ

лузей мовознавства. По-перше, винятково важливі мовні факти, що доводять існування *праукраїнської* мови, знайшов у 1970-і рр. мовознавець Х. Шустер-Шевць на крайньому заході слов'янства у *верхньолужицькій* мові. По-друге, його висновки вдалося поглибити і зміцнити завдяки доступним тепер через Інтернет даним *полабської* мови. Переконливі аргументи до теми взято також зі статей автора 2002-2008 рр. про *давньо-новгородсько-українські* мовні паралелі, про *лідсько-лоївське* пасмо ізоглос у білоруських діалектах та про рано засвоєні слов'янами словотвірні суфікси – *кельтський -ин-* і *римсько-готський -ар*.

Зведений список 82 характерних рис фонетики і граматики української мови (станом на 2012 рік) укладено з кількох коротших переліків під впливом праць Х. Шустера-Шевця. Хоч і не вичерпний, цей список наочніше від інших об'єктивізує ступінь своєрідності нашої мови серед слов'янських. Принципово новим є якнайповніше врахування відомостей про те, які саме з слов'янських мов мають ті самі риси, що й українська, тобто прожили з нею спільний відрізок праісторії. У нарисі розглянуто й характерні інновації слов'янських мов у базовій частині їхніх словників на підставі перекладів списку Сводеша, доступних з сайту Wiktionary в Інтернеті.

Послідовний розгляд рис внутрішньої будови української мови розкриває її всебічні зв'язки з іншими слов'янськими, а карто-схеми поширення цих рис та зведені матриці груп аналогій унаочнюють справжнє місце української мови в колі слов'янських мов.

ВСТУП

УКРАЇНСЬКА – ОДНА З СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Попередня держава за найменшу критику своєї ідеології вдавалася до репресій. Ідеологія збанкрутувала, і «у наш час... помітно зріс суспільний інтерес до походження та розвитку української мови як головної ознаки нашої нації... Думки з цього приводу М. Грушевського, М. Костомарова, О. Потєбні, А. Кримського ще донедавна тоталітарний режим замовчував, забороняв, оголошував ідейно шкідливими, "націоналістичними", ворожи-

ЧЕРЕЗ СІМДЕСЯТИРІЧНИЙ ПЕРІОД ФАЛЬСИФІКАЦІЇ, БРЕХНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНОГО ТЕРОРУ БАГАТО ПОКОЛІНЬ УКРАЇНЦІВ БУЛИ ВІДЛУЧЕНІ ВІД СВОЄЇ ІСТОРІЇ

ми. ...[Через] сімдесятирічний період фальсифікації, брехні та ідеологічного терору багато поколінь українців були відлучені від своєї історії (її настійно рекомендували починати з жовтня 1917 р.) і навіть від рідної мови як нібито зайвої для вигаданої комуністичними ідеологами "нової історичної спільності людей – радянського народу"» [Півторак 1993, 4].

Очевидно, що за нових обставин «перешкодою [для розуміння нового] стає не те, чого ми не знаємо, а те, що знаємо» (К.Бернар), адже воно сформоване панівними уявленнями попередньої епохи. «Сила переконань не доводить їхньої правильності» (Б.Локк), бо критерієм істини є тільки досвід (Т.Кампанелла). Коли виникає науковий сумнів, дальший рух думки є можливим

за настанови: «Більше світла!» – більше фактів, здатних наблизити істину. Брак такої настанови є чіткою ознакою застою і прихованої мети.

Нові погляди особливо нас вражають, коли побудовані на давно відомих явищах [Регирер, 182]. 40 років тому Х.Шустер-Шевць зробив своє відкриття в галузі верхньолужицької фонетики; вже півстоліття відомо про грамоти на бересті з Новгорода, про список слів М.Сводеша, про найпотужніше пасмо ізоглос Білорусі, про українське діалектне [j̥] на Сіверщині; понад 200 років тому записані окремі тексти тоді ще вживаною полабською мовою. Секрет не в особливій спостережливості – якраз «більшість побічних спостережень таки не варта уваги, але деякі з них запліднюють думку на ціле життя. Мистецтво наукового дослідження полягає саме в тому, щоб розпізнати ці стежки з перспективними наслідками» [Beweridge, 56]. У цьому дослідженні всі названі вище і здавна відомі мовні факти перетнулися на спільній ділянці з новими перспективними наслідками для історії української мови. У який саме спосіб – розкрито на дальших сторінках нариса.

«Шукаючи прадавні корені української мови, не можна ігнорувати того безумовного факту, що *українці – частина слов'янського світу, а українська мова – одна із слов'янських мов...* Отже, розглядати історію українців та української мови поза часом і простором та поза історією слов'янства взагалі означає *відриватися від наукового ґрунту* і лігати в хмарах мрій і вигадок» [Півторак 1993, 5]. Це слушна відповідь модній течії громадської свідомості з міфом про індійську належність української мови, яка нібито «походить від санскриту». Значить, українська «від санскриту», а от болгарська чи білоруська – ні? За цією «логікою» українці мають хоча б розуміти сучасні індійські мови (як-от циганську) краще, ніж російську чи словацьку. Спробувати це просто: цигани навколо є. Сотня індійських мов з Ведою і санскритом мають ще й визначних світом родичів – іранські мови з Авестою: що робити з ними? Залишимо їх родичами

індійців чи самі будемо тепер замість них?

ТЕОРЕТИЧНЕ ПОНЯТТЯ «ПРАСЛОВ'ЯНСЬКА МОВА»

Так само, як нащадками давніх праїтритів – «необроблених» індійських діалектів є сучасні індійські мови (гінді, урду, бенгалі, непалі й десятки інших), так і нащадками давніх слов'янських діалектів полян, деревлян, сіверян, кривичів, дреговичів, далеминців, словінців є сучасні слов'янські мови – від української до чеської і від македонської до російської. Це наше слов'янське мовно-історичне коло, у якому нам судилося бути довіку. З нього не вдається вийти ні до яких індійців чи трипільців.

Давнім індійцям по-своєму поталанило – у далекому VI ст. до н.е. вони мали вченого Паніні, який уклав (у 2000 віршованих рядків!) перший опис граматики санскриту (назва *сам.скр.та* означає буквально «складений», «доведений до довершеності»). У ті часи за граматику ще не прийнято було репресувати, а саму книгу знищувати. То ж збереглася і грамика, і величезна література на санскриті – релігійна, філософська, юридична, наукова і художня. В Індії санскрит звучить щодня як мова освіти і культу. Тексти на санскриті досяжні з Інтернету. Ви пробували їх читати? Не потрібно особливих зусиль розуму, аби вчасно схаменутися, погодившись, що від слов'ян усе це і мовно, і просторово, і духовно насправді досить далеко.

Насправді слов'яни дозріли до писемної фіксації своєї мови на 1400 років пізніше від часів Паніні, і це очевидний факт: писемність слов'ян створена у повному світлі історії у 860-х рр. н.е. солунськими братами Костянтином (Кирилом) і Мефодієм. Вони переклали своєю рідною слов'янською говіркою міста Солуна (Салонік) для потреб християнізації тексти для служби Божої. Знову ж, раніше від Святого Письма слов'яни не мали писемності, і всякі байки на цю тему у кращому разі дискредитують оповідача байок. У гіршому – такі «безплідні для кожного ділянки науки лише забирають час життя і місце в голові» [Бевеїдж, 20]. Внаслідок очевид-

ного, слід, – на підставі відомих фактів – прийняти як непохитну, безсумнівну аксіому те, що кілька «початкових» століть слов'янської мовної історії залишилися **без будь-якої письмової фіксації** з боку самих слов'ян. (Спричинений цим комплекс меншовартості і різні підробки розглянуті, наприклад, у двох критичних нарисах Г.Грабовича [Грабович 2001].)

Тим не менше, наукове вивчення слов'янських мов дає підстави до окреслення імовірного «початкового» історичного стану, з якого далі розвинулися сучасні слов'янські мови. Виходячи з аналізу їхньої теперішньої цілком реальної звукової та граматичної подібності та *припускаючи*, що кожна з цих мов є історичним продовженням імовірного «спільнослов'янського» мовного стану, сучасне порівняльно-історичне мовознавство розбудувало спеціальний теоретичний конструкт «праслов'янська мова». Так названо **«реконструювану»** спільну мову первісних слов'ян. Вона належала (точніше, *мала* належати. – К.Т.) до центральної групи "сатем" індоевропейських мов, від яких відокремилася (імовірно, через балто-слов'янську спільноту) на початку нашої ери. Як спільна мова слов'ян праслов'янська існувала імовірно до VII ст. (або лише до III ст. – К.Т.), коли (імовірно. – К.Т.) внаслідок діалектного подрібнення і міграцій почали формуватися сучасні... окремі слов'янські мови. Єдиного погляду щодо розміщення (імовірної. – К.Т.) прабатьківщини слов'ян немає» [ЕЮ, 457].

Працюючи над етимологічним словником слов'янських мов [ЕССЯ], академік О.Трубачов дійшов видатних методологічних висновків, придатних на роль постулатів (вихідних положень) для різних аспектів гіпотези праслов'янської мови [Трубачев 2003, 4-11], а також для першої орієнтації в сучасному стані цих знань. Ось найголовніші з них:

1. Незадовільним є «унітаристський постулат про начебто початково бездіалектну прамову»: його не вдається узгодити з отриманою етимологічною картиною реконструйованої слов'янської лексики. (Тобто, монолітності праслов'янської мови не було.)

2. З системних етимологічних студій праслов'янська постає як «жива мова з усіма атрибутами складності живої мови». (Значить, був і діалектний поділ.)

3. Постулат територіально обмеженої «прабатьківщини» не узгоджується з фактами. (Тобто, праслов'янська сформувалася «не на одному місці».)

4. «Чисто слов'янська гідро-і топонімічна область неральна, поряд зі слов'янськими завжди були присутні й неслов'янські етнічні елементи». (У нас чимало неслов'янських назв річок.)

КІЛЬКА «ПОЧАТКОВИХ» СТОЛІТЬ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВНОЇ ІСТОРІЇ ЗАЛИШИЛИСЯ БЕЗ БУДЬ-ЯКОЇ ПИСЬМОВОЇ ФІКСАЦІЇ З БОКУ САМИХ СЛОВ'ЯН

5. З дослідженого матеріалу видно, що в колі індоевропейських племен існувала прадавня суміжність або принаймні близькість мовних територій *слов'ян, ілїрійців, фракійців і згодом кельтів*. (Ось справжнє коло проблем: Європа, а не санскрит.)

6. Постулат самого акад. О. Трубацова «всяка унікальність має право викликати сумнів» [Трубачев 2003, 10] зобов'язує підважити і його власну тезу про об'єднавчий етнонім *slověne як витвір самих слов'ян. (Як правило, назву народів дають сусіди.)

Поглиблені вченим аспекти теми дістають у О. Трубацова конкретніше наповнення.

7. Так, «споконвічність балто-слов'янської мовної близькості підлягає сумніву, спільною є назва заліза, але залізо – найпізніший метал старожитності (балто-слов'янські контакти не давніші від доби заліза?). Особливо уразлива відома теорія походження слов'янської з балтійської, що *наражається на опір мовного матеріалу* (неможливо, наприклад, вивести вельми архаїчні слов'янські ряди чергувань голошних з інноваційних балтійських рядів)».

8. Балти – не одвічні мешканці Верхнього Подніпров'я. Виявлено й досліджено *балто-фракійські* контакти без участі

В. Топоров

слов'ян (В.Топоров). (Про виявлену нами поширеність у Латвії прізвищ Skudra у зв'язку з давньою перс. Skudra 'назва сатрапії Фракія' див. [Тищенко 2012а, 25].)

9. Натомість «етимологічні дослідження висувають на передній план центральноєвропейські зв'язки слов'ян (переважно з давніми італіками) (пор. [Мартынов]. – К.Т.), причому балти довго залишаються остроном». Лише по міграції балтів і слов'ян стає помітне їхнє зближення і пізніше сусідство.

10. Внаслідок поглиблення хронології та розширення перспектив пошуку індоєвропейських складників у слов'янській проблема «датування появи» праслов'янської мови втрачає свою конкретність і актуальність.

11. Балтослов'янські мовні стосунки починають при цьому виглядати постетногенетичними для праслов'янської як уже сформованого мовного типу з процесами, відмінними від балтійських. Справді, палаталізація, еволюція довгих голосних, асиміляція палатальних у слов'янській і балтійській мовах виглядають по-різному і мали різний перебіг.

12. «Саме слов'яно-кельтські контакти, вивчення їхнього сліду і локалізація, здається, могли б сприяти опрацюванню компромісного варіанту між такими принципово відмінними концепціями, як польська автохтоністська теорія слов'янської прабатьківщини на Віслі й Одері та новий, сучасний варіант дунайської прабатьківщини слов'ян», запропонований О. Трубачовим.

13. «Дивне враження справляє і концепція американського археолога М. Гімбутас, згідно з якою до "Давньої Європи" V тис. до н.е. з культурно розвиненим, але соціально нерозчленованим (?) населенням буцімто прийшли іззовні примітивніші культурно, але чомусь соціально диференційовані скотарі-індоєвропейці. Все це вже априорі мало ймовірно, і тому не так важливо далі, звідки в такому разі теоретики ведуть індоєвропейців – зі східної Євразії чи Малої Азії (натяк на теорію Гамкрелідзе–Іванова. – К.Т.). ...Ми бачимо, що з концепції Гімбутас випливає гранична недооцінка власних (вну-

О. Трубачов

трішніх) стадіальних можливостей і в цілому – безперервності еволюції індоєвропейської Європи» (NB поняття).

14. Має бути критично оцінена й теза самого О. Трубачова, згідно з якою «не можна визнати вдалою думку про те, що перш ніж називатися слов'янами, слов'яни звалися венедами; цей останній – іншомовний – етнонім завжди залишався локальним, периферійним (західним)» [Трубачев 2003, 9-10]. Це твердження спростовують, зокрема, назви російської мови і росіян у всіх без винятку фіноугорських мовах, що є потужними й незалежними свідченнями прадавності етноніма: фінс. venäjän 'російська мова', venäläinen 'росіянин', venakko 'росіянка', іжорс. vennä 'російська мова', карел. veneäh, людик. veña, veñakoi, вепс. veña, veñak, водс. venäi-, ест. vene, venelane. Сюди ж лівський топонім Vendeculle (?<*venä-denkülä) бл. 1388 р. [SSA, III, 426] і поширене серед росіян ім'я власне Веня, Веник – нібито зменшувальне від Венедикт або Вениамин.

Насправді етимологія слова венеда добре опрацьована за 250 років мовноісторичних студій, що пов'язали цей етнонім з нім. Wenden 'серболужицькі слов'яни'. В сучасній редакції ця етимологія виглядає так: «серед.-фінс. *venät-, *venäde- < герм. *wened-, пор. серед.-норв. Vindr (множина) 'венди (vendit)' (це назва слов'ян південного берега Балтійського моря), англосакс. Wine-das, Weonodas, серед.-нім. Winidā тс., нім. Weden, Winden (назва невеликих слов'янських племен). Очевидно, усіх сусідніх слов'ян германці спочатку позначали назвою *wened- з етноніма лат. Veneti (у Тацита Venethi) 'венети, іллірійське плем'я на пн. сході Італії' (звідси топонім Venezia) і Venetes, Veneti 'кельти, племя з берегів Бретані'» [SSA, III, 426].

З очевидністю, це знову підказаний матеріалом вихід на проблему кельтослов'янських стосунків, у розв'язанні якої О. Трубачов вбачав перспективу компромісу між його власною і польською теоріями етногенезу слов'ян.

15. «Теорія етногенезу настійно вимагає звернення до типологічного аспекту, причому показові стосунки менш сусід-

ські, тобто "чистіші" й не затемнені "перешкодами" тривалого спілкування». (Під цей постулат цілком підпадає пара «українська/серболужицькі» порівняно з парою «українська/білоруська» – деталі нижче.)

16. «Сенс типології етногенезу – виявити неунікальність слов'янської еволюції, адже всяка унікальність має право викликати сумнів. Типологічно найефективніші германо-слов'янські аналогії. ...Повчальною є відмова археологів датувати появу германського етносу, пор. аналогічну імовірність і для слов'янської: безперервність еволюції; прикметно, далі, що ані германські мови, ані слов'янські не зберегли жодного сліду індоєвропейсько-індоєвропеїського білінгвізму, що сприяє негативній оцінці теорії М. Гімбутас про індоєвропеїзацію неіндоєвропейської "Давньої Європи"».

17. Динаміка слов'янського ареалу, його пересування Південь/Північ стає зрозумілішою через германські аналогії, пор. міграції германців з Півдня сучасної Німеччини на Північ, після чого прийшли зворотні міграції (через пам'ять про давній місця існування).

18. Культурно-лінгвістичні аналогії з германцями О. Трубачов поширює і на епізод називання заліза, а також добування самого металу з болотяної руди у германців і слов'ян, що вперше детально розкрито ним в його авторській етимології та історії значень слів руда, залізо. Ці зв'язки піддаються спробі поставити під сумнів історичну спільність назви слов'ян у германців і фінських народів (деталі нижче).

Існують детально опрацьовані історична фонологія, морфологія і синтаксис слов'янських мов, висвітлені й у підручниках (див. [Meillet; Vaillant; Жовтобрюх; Филин; Півторак]).

На тлі викладених вступних відомостей тепер можна розглянути дані про характерні риси звукової і граматичної будови української мови для подальшого укладання їхньої матриці.

І. ЗАГАЛЬНІ І СПЕЦИФІЧНІ РИСИ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

Кожна слов'янська мова має загальні характеристики, схожі на риси всіх або більшості ▶

слов'янських мов (як-от наявність щонайменше п'ятьох голосних, твердих і м'яких приголосних, звуків **ж, ч, ш**, зворотної частки **-ся**). Крім загальних є ще і специфічні риси – спільні лише з кількома, чи з однією слов'янською мовою або навіть унікальні. Мова несе історію свого походження і формування у власному звуковому, граматичному і словниковому матеріалі. Починаючи від О. Потебні (1835-1891), який перший виділив і проаналізував характерні особливості української мови, зібрано значну сукупність мовних свідчень конкретних етапів її історичного розвитку.

«Зацікавлення історичною фонетикою української і російської мови у О. Потебні припадає головним чином на 1864-1874 рр. (студії "О полногласии", 1864; "О звуковых особенностях русских наречий" з великим розділом "Мало-русское наречие", 1865... "Заметки о малорусском наречии", 1870; "Заметки по исторической грамматике русского языка", 1873...). О. Потебня розглядав історію мови як історію її діалектів і застосовував поняття фонетичного закону... Він перший висунув теорію про дифтонги як проміжну стадію між староукраїнськими **о, е, ѣ** і сучасним **і**» [ЕУ, VI, 2280].

Студіям характерних рис української мови приділив увагу і С. Смаль-Стоцький (1859-1939), згідно з яким «з першої, ще діалектної доби, українська мова винесла такі важливі ознаки, що вже тоді в своїй сукупності відрізняли її як діалект праслов'янської мови від інших таких діалектів в окрему одиницю:

1. **л** «епентетичне» (вставне) у сполуках губних приголосних із йотованими голосними (земля, вимовляти);
2. **-сѣ** з ***chě** в місцевому відмінку однини (мусі);
3. **цвѣ, звѣ** з ***kvě**, ***gvě** (цвіт, зірда);
4. **ч, (д)ж** з ***tj, *dj** (молочу, ходжу, межа);
5. **чи, чь** з ***kti, *gti, *gtь** (печи, сучасне пекти; ніч);
6. **ьи** з **ѣи**, а **ии** з **ѣи** (мяю, шия);
7. вимову **г** як **h** (не **g**);
8. тверду вимову **те, де, не, ле, се, зе; ти, ди, ни, ли, си, зи** (як тверде **ti...**);
9. повноголос (золото, береза...);
10. **ри, ли** з **рь, ль, рь, ль** (кливавий, гриміти, глитай);
11. **ол** із ел (молоти, мелю);
12. **ъл** із **ьл**

О. Потебня

С. Смаль-Стоцький

(пгльнь) із (рпльп); 13. двозвуки ай, ой, ий, ей, уй, ій; 14. обидві півголосні **ъ** і **ь** у деяких позиціях стають глухими з тенденцією до повної редукції, в інших позиціях виразна вже в них тенденція перейти в повні голосні: **ъ** у відкрите **о, ь** в **є**; 15. різниця між довгими й короткими голосними зникає; 16. тенденція заміни носових **є** на двозвук **іа, а о** на **у**; 17. **tl, dl** спрощуються в **л** (плели – плетеш, вели – ведеш); 18. **-ъмь** в орудному однини коренів на **-о** (богъмь); 19. **ѣ** в родовому однини м'якої відміни жіночих іменників; 20. закінчення **-шь** у 2 особі однини; 21. **-тъ** у 3 особі однини і множини; 22. **-мо** в 1 особі множини» [ЕУ3, VI, 345].

У своїй «Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache» (1913) Т.Гартнер і С. Смаль-Стоцький першими висловили сумнів у науковості поділу слов'янських мов на три групи. Те, що українська мова постала безпосередньо з праслов'янської, а ідея прасхіднослов'янської мови позбавлена ґрунту, стало для них очевидним після студій про аналогію в історії української відміни.

Звичайно, прибічники гіпотези реального існування єдиної давньосхіднослов'янської («давньоруської») мови вказують на

МОВА НЕСЕ ІСТОРІЮ СВОГО ПОХОДЖЕННЯ І ФОРМУВАННЯ У ВЛАСНОМУ ЗВУКОВОМУ, ГРАМАТИЧНОМУ І СЛОВНИКОВОМУ МАТЕРІАЛІ

три виразні фонетичні риси, спільні для сучасних трьох східнослов'янських мов: 1) повноголосся, 2) початкове **о** на місці давнього **je** (у кількох словах) і 3) **ч, ж** на місці колишніх **tj, dj, kt'** [Іванов 1990, 143]. На це існують заперечення, що поряд з наведеними трьома рисами (спільними, але не однаковими у всіх трьох мовах!) інші три не менш виразні риси відрізняють два великих мовних масиви в межах самих східнослов'янських мов, а саме: на півдні – фрикативне **h**, брак «акання» і пом'якшуватості приголосних перед **e**; на півночі – проривне **g** і наявність двох

інших рис [Русанівський 1996, 252].

Як у XIX ст., так і тепер наукове знання, не деформоване ідеологічними упередженнями, констатує **неповторну своєрідність української мови серед навколишніх слов'янських**, див. [IUM; Cantarini]. Ця своєрідність у кінцевому рахунку зумовлена географічно і полягає в очевидних сполучних, перехідних рисах української мови між структурами як географічно північних і південних, так і західних і східних слов'янських мов. При цьому розрізняють мовні явища, як успадковані й розвинені від попереднього стану, так і засвоєні внаслідок мовно-культурних контактів від шораз нових історичних сусідів.

Реконструйована послідовність розвитку звукових і граматичних явищ української мови відображена у підручниках, найвідомішим з яких у нас є «Історична граматика української мови» колективу авторів під керівництвом проф. М.А. Жовтобрюха. Досліджений у ній масив специфічних рис української фонетики й морфології узятий за основу дальшого аналізу.

40 особливих рис звукового складу української мови: риси 1-40

Почнімо розгляд будови української мови з переліку 40 добре описаних специфічних рис української фонології (знаком ■ виділено її унікальні риси).

1. У фонології **голосних** українська мова розвинула нове «і» зі старого «ѣ» (так само, як і «ікавські» хорватські діалекти Далмації та нижньолужицька мова: нлуж. **spěw, wěnk, wěpny** – укр. спів, вінок, вірний).

2. Інше нове **і** з загальнослов'янського «**О**» розвинулося в закритому складі через проміжний стан [i̯] = [j̯] (як у нім. fünf '5'). Пор. пол. wól, główka, panów – укр. віл, голівка, панів при формах з /o/ у відкритому складі: вола, голови, панові. Цей історичний перехід **о > і** пов'язують з вторинною опозицією «коротка / довга голосна». Слід додати, що ймовірно індукований кельтською фонетикою (спостереження О.Шахматова), весь живий ряд історичних звукових перетворень **о > уо > уі > [y̯] > і збе-**

	Слова з повноголоссям (79) – 27%		Слова з південним неповноголоссям (132) – 63%		
1-а тисяча	91 голова (-глав)	508 вперёд (пред-)	203 ГЛАВный	557 ПРЕдставлять	655 ВРАГ
20/ 19	109 через (-чрез)	526 волос (-влас+)	204 СТРАНа	576 ПРЕЖний	670 возВРАЩаться
	122 сторона(-стран)	632 холодный (-хлад)	315 СРЕДи	585 ПРЕдставитЬ	878 ОБРАТно
	136 перед (пред-)	671 золотой (-злат+)	332 ВЛАСТЬ	602 ПРЕЖДе	892 СРЕДний
	148 голос (-глас)	676 молодая (-млад)	488 СТРАНный	627 соГЛАСитЬся	953 ГРАЖДанин
	149 город (-град)	748 неожиданно (-ждан+)	533 ГЛАВа	649 ПРЕДложитЬ	954 СТРАНно
	288 молодой (-млад)	794 впереди (пред-)	552 СРЕДство		
	407 берег (-брег+)	800 ворот (-врат/щ)			
	435 дерево (-древ)	912 осторожно			
	492 короткий	927 здоровый (-здрав)			
2-а тисяча	1130 наоборот (-обрат/щ)	1716 середина (-сред)	1002 проСТРАНство	1360 ПРАЗДник	1566 ОБРАЩать
11/ 33	1157 деревянный (-древ)	1848 королева (-крал+)	1062 ПРЕДмет	1368 ОБРАТитЬ	1533 ПРЕДприятие
	1181 обернуться (-обрат/щ)	1907 борода (-брад+)	1092 ПРЕдлагать	1412 МЛАДший	1596 ВРАТЬ
	1530 молоко (-млек)	1924 передний (пред-)	1132 ПРЕдседатель	1437 ЛенинГРАД	1603 оХРАНа
	1611 холод (-хлад)	1963 поворот (-врат/щ)	1134 ОБРАТитЬся	1438 ПЛАТЬе	1604 преВРАТитЬся
		1991 молодость (-млад)	1162 ЗРЕние	1439 ПРЕдставление	1612 оПРЕделитЬ
			1170 ОБРАЩаться	1463 приГЛАСитЬ	1692 иноСТРАНный
			1241 ЗДРАВствовать	1476 ДРЕВний	1714 ПЛАТок
			1247 оПРЕделённый	1507 ПРЕдел	1948 проЗРАЧный
			1258 СТРАница	1533 ПРЕдложение	1974 ГРАЖДанский
			1284 ПРЕдставитель	1535 СРЕДа	1979 ПРЕдстоять
3-я тисяча	2007 огород (-град)	2313 голодный (-глад+)	2006 оХРАНитЬ	2404 возВРАЩение	2585 КРОлик
15/ 26	2048 корова (*-крав+)	2318 оборона	2113 ПРЕДУПРЕДитЬ	2430 поСРЕДи	2746 оПРЕделять
	2118 веревка (-верв+)	2326 подбородок	2138 ПРЕдполагать	2431 ПРЕдположить	2766 преВРАЩаться
	2150 переход (пре-)	2492 сволочь	2190 неПРЕменно	2478 ПРЕдставляться	2806 ЧРЕЗВЫЧайный
	2153 перебить (пре-)	2642 передавать (пре-)	2196 ОБРАТный	2482 иноСТРАНец	2506 соХРАНитЬся
	2191 золото (-злат)	2799 перемена (пре-)	2214 подоЗРЕвать	приГЛАСитЬ	2880 ВЛАДеть
	2261 городок (-град)	2954 оборачиваться (-врат/щ)	2242 МРАЧный	2547 ПРЕдпочитать	2892 соглашаться
	2269 молодёжь(-млад)		2266 прекРАТитЬ	2557 ВЛАДелец	2949 ПРЕдупреждать
			2267 соГЛАСно		2993 ХРАНитЬ
4-а тисяча	3128 воротник	3634 холодильник (-хлад)	3025 ПРЕдок	3424 ОБРАЩение	3737 неоПРЕделённый
18/ 28	3145 поворачиваться	3664 перерыв	3029 наПРАСно	3426 подоЗРЕние	3769 МЛАДенец
	3155 передовой	3735 перехватить	3110 преВРАТитЬ	3443 ленинГРАДСкий	3775 ПРЕподаватель
	3192 передо (пред-)	3816 перебирать	3246 наСЛАЖДение	3500 непоСРЕДственно	3811 ПРЕбывание
	3209 головной	3847 переводить	3260 соГЛАСие	3552 изВЛЕЧЬ	3836 ПЛЕНный
	3211 переставать	3888 похороны (-хран)	3275 оХРАНник	3564 небРЕЖно	3875 МРАК
	3553 набережная	3901 беречь (-бреж)	3303 ПРЕдЫдущий	3598 приВЛЕЧЬ	3881 ПРЕдОставить
	3604 уголовный	3918 оборот (-обрат)	3308 оПРЕделение	3638 наГРАДа	3938 приГЛАСение
	3612 перевернуть	3956 поперёк (-прек)	3336 оХРАНЯть	3648 ПРАЗДничный	3950 оГРАДа
			3397 ПРЕдставитЬся		
5-а тисяча	4005 поворачивать	4441 поздороваться (-здрав)	4026 непоСРЕдственный	4266 ПРЕступный	4571 ВРЕДный
15/ 26	4029 переспросить	4752 пересечь	4076 ШЛЕМ	4285 ДРАГОценный	4576 распроСТРАНитЬ
Сума	4130 молочный	4772 перебивать	4094 соХРАНЯть	4313 ПРЕлесь	4586 проХЛАДный
79/132	4256 переехать	4773 вполголоса (-глас)	4139 ХРАНитЬся	4320 ПРЕзрение	4629 ПРЕдназначитЬ
=211	4282 похоронитЬ		4170 приВЛЕКАть	4335 ПРЕодолеть	4699 ПРЕдатель
(4,2%)	4299 молоденький		4177 ПРЕдположение	4340 оПРЕделяться	4757 ПРЕдчувствие
	4323 переводчик		4192 ПРЕследовать	4408 ПРЕбывать	4810 поЗДРАВлять
	4438 королевский		4244 ПРЕдстоящий	4500 отВРАЩение	4834 распроСТРАНение
				4520 отвратительный	4860 воПРЕКи

Рис. 1. Розподіл слів з південним неповноголоссям (церковнослов'янського або староболгарського походження) у перших 5 тисячах слів частотного словника російської мови

рігся у слов'янському світі тільки в українських говірках: зокрема, проміжний стан [y̥] досі відомий, крім Сіверщини (к[ū]нь, в[ū]з, к[ū]г, сн[ū]п, п[ū]зно), також і на Закарпатті (б[ū]к ~ боки, р[ū]г ~ роги, н[ū]с ~ носы) [Бурлак, Старостин, 406-407] і в гу-

цульських селах на Сучавщині [Жовтобрюх, 93]. ■

Поширеність цього явища на краях української етномовної території аж до говірок малих сіл суперечить припущенню А.Кантаріні про «прямий західний вплив», поготів що в сусідніх бі-

лоруських чи російських говірок нічого подібного немає. Навпаки, розірваний ареал [y̥] в українській можна трактувати як ознаку периферійного архаїзму (деталі нижче), тобто припускати, що раніше [y̥] було поширене на всій проміжній території між Сі-

вершиною, Закарпаттям і Буковиною (пор. роль носіїв милоградської культури у формуванні деревлян і залишки кельтської топонімії від Полісся до Карпат). Описане явище пов'язане з іншою важливою особливістю.

3. «З огляду на те, що приголосна перед **і** < **ѣ** м'яка ("дѣти, пѣсня, сѣныг". – К.Т.), а перед **і** < **/о/** – **тверда**, точно як перед **"и"** ([дѣм, пѣзно, снѣп]. – К.Т.), ці дві голосні "і" більше не можна вважати позиційними варіантами єдиної фонемі, вони **мають розглядатися, як ДВІ РІЗНІ ФОНЕМИ**. На сьогодні це ексклюзивна особливість української мови, яка продовжує в цілком оригінальний спосіб фонологічну опозицію, втрачену в усьому слов'янському просторі майже тисячу років тому» [Cantarini, 175-176]. ■

4. Давні **і, ѣ** збіглися в українській в єдиній фонемі **и** [i], відмінній від російського й білоруського **ы** та подібній до закритого [e] західноєвропейських мов. Це унаочнює перехідне становище української мови між південнослов'янськими (де також відбувся збіг **і, ѣ** > [i]) і північнослов'янськими (де **і** та **ѣ** протиставлені). (У ЗМІ нерідко звучить російське **ы** в українських текстах замість українського **и**: льшэ Кѣлѣ, пѣрэвѣлы годѣннык, кѣяны выгралы тощо.)

5. В однаковий спосіб розвинулися старі **ъ, ь** > **е** в українській і західнослов'янських (осел, овес, орел, козел).

6. **Відсутність неповноголосся**: повноголосся в українській звичайне (**-оро-, -оло-, -ере-, -еле-** на місці *or, *ol, *er, *el: ворг, сором, голова, береза, пелена). Ознака «повноголосся» виглядає переконливим аргументом до «зарахування» до однієї групи трьох слов'янських мов. Але чи це явище виражене у трьох мовах в однаковий спосіб? (Див. **врізку і рис. 1**.)

7. В українській **немає редукції**: наголошені й ненаголошені голосні звучать однаково напружено (як-от в італійській): перемікачами, попередбачуваного.

8. Українській не властиве «акання» (на відміну від рос. і ще більшою мірою білорус.); з-поміж географічно східних слов'ян-

ських діалектів акання невідоме у північноросійських говірках.

9. Найявний рухомий наголос (на відміну від західнослов'янських мов) – як у російській і білоруській; – але рухомий наголос існує також у болгарській, сербській, хорватській: skriven/skrivēna, savjati/savijam.

10. Розвиток **-ри-** < **-ръ-** дрижати, гриміти, як і в білоруській.

11. Чи не найяскравішою українською рисою у фонології **приголосних** є розвиток зі старого проривного **г** фарингального щипливого приголосного **h** (так зване «українське **г**»: *голова, гурт*; у середньовіччі з'явився новий **г**: *грунт, ганок, гав*).

12. Український приголосний **р** переважно твердий: гірко, серга, буквар.

13. В укр. розвинувся **протетичний в-** (вухо, вуса, вулиця) (є у білор., польсь. і серболуж.).

14. В українській існують приголосні **фонемі дз, дж** (*дзвін, джміль*).

15. Зі сполучень **ль, нь, сь, зь, дь, ть, жь, чь, шь, ць** перед йотованими голосними розвинулися специфічно українські довгі м'які фонемі: *зілля, знання,*

волосся, Пониззя, підборіддя, життя, збіжжя, клоччя, піддашшя, міццю.

16. Групи звуків **зк, ск** стали масово **зък, сък**: *низький, міський*. ■

17. У кінці слова і перед приголосною **старі л** розвинулися у **в** (*пшов, півтора*), яке стало губно-губним глайдом [ʏ = w]: сказав, винятків, умов: тут виразна аналогія зі словенською. (Мова телебачення рясніє звучаннями [взяф, зіграф, прыкладіф].)

18. В українській перед **е** і в кінці слова губні приголосні стверділи (*кров, степ, голуб, верф, сім, вісім*). Це явище поєднує українську з білоруською, південно- і західнослов'янськими мовами (пор. нлуж. *gołub* 'голуб',

serw 'черв', пол. *gołąb*), але рос. *кровь, степь, голубь, верфь, семь, восемь, тепер*.

19. В українській, білоруській і російській існує «вставне **л**» (l erentheticum *люблю, сплю, сплять*, – але рос. *спят, любят*, біл. *любяць*); наявне у мовах інших слов'ян: серб. *земла, хорв. zemlja, кашуб.-словінс. grable 'граблі', kwopora, польс. діал. grobla, нлуж. grobla*.

20. В українській **немає цокання** (з фінського субстрату): *чапля, чіпляти*.

Реальні масштаби неповноголосся в російській

Дотепер не існувало засобів оцінки масштабів повноголосся у російській мові. Необхідні передумови для такої оцінки з'явилися з публікацією частотних списків слів. На сайті Wictionary наведено, серед іншого, перші 4906 частотних слів сучасного російського мовлення, з яких складаються близько 87% слів форм пересічного російського тексту [Засорина, 915]. Серед цих 4906 слів опинилися 211 слів з повноголоссям або неповноголоссям, що виносить усього 4,2% словника (це кожне 24-е слово), – причому, серед них є лише 79 російських слів народного походження з повноголоссям (1,5%) і значно більше – 132 слова – книжного походження з неповноголоссям (2,7%).

Наведена поруч таблиця розкриває існування у коренеслові російської лексики прихованого пласту церковних болгаризмів, яких немає у розмові пересічних носіїв російської мови і які стають предметом спеціального вивчення лише у старших класах школи. Йдеться про такі слова: *брад(а), брег, влас, врат, глад, глас, град, драг, дров(о), здрав, злат, краток, млад, млек(о), плат, страж, хлад, хран-, чрез та ін.* Парадокс полягає у численності **похідних форм** від цих чужих (староболгарських) основ: *брадобрей, прибрежний, седовласий, привратник, отвратительный, обгладывать, драгоценный, древесина, златокудрия, сокращение, младенец, млекопитающее, стражник, охлаждение, хранить, чрезмерный, чрезвычайный* і десятки інших слів. Чимало книжних слів з неповноголоссям проникли й до

В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ НЕМАЄ РЕДУКЦІЇ: НАГОЛОШЕНІ Й НЕАГОЛОШЕНІ ГОЛОСНІ ЗВУЧАТЬ ОДНАКОВО НАПРУЖЕНО

усного мовлення росіян: *здравствуйте, поздравляю, Минздрав, власть, враг, вратарь, глава, гласность, младший, охрана, охранник, спецхран, платок, прохлада, среда, средний, страна.*

Частина цих штучно створених (з книжних болгаризмів) російських слів відповідає в українській однокореневим словам з повноголоссям: *ворог, воротар, голова, молодший, охорона, середа, сторона, прибережний, сивоволосий, дорожочний, скорочення, сторожа, прохолода, охолодження, охоронець.* Не менша частина російських слів з неповноголоссям має цілком відмінні українські відповідники від інших основ: *країна, голяр, бридкий, обгрізати, деревина, доброго дня, немовля, ссавець, хустка, надмірний, надзвичайний* тощо. Поодинокі форми з неповноголоссям запроваджуються до українського під різними приводами як один із засобів **мовної асиміляції**: *гласність, глава уряду, Кіровоград, древній, древліани, Владислав, Мінздрав.*

З викладеного очевидно, що в українській лексиці послідовно функціонує її повноголосна частина, – відповідна ж російська є такою хіба що на 37% при 63% винятків (!).

Давні неповноголосні форми західного типу (на -О-) зазнали в українській дальшого звукового розвитку: *król* > *кріль*, *-zlót-* > *сухозлітка*, *plot-* > [шліт] (деталі нижче).

21. В групах «дзвінкий + глухий» немає асиміляції: близько, тяжко.

22. В українській немає оглушення приголосних у кінці слова (дуб, низ, книг).

23. Втрата носових голо-них: укр. *дуб, суд, зуб, вус; п'ять, сяду* – як у рос. *дуб, суд, зуб, ус; пять, сяду* та у південнослов'янських (не як у пол. *dąb, sąd, pięć, siałę*).

24. Перехід **gv, kv* > *zv, cv*: укр. *цвіт, цвісти*, ст. *звізда* 'зірка' (але і *квіти, квітнути*, як у західнослов'янських); в рос. *цвет, цвести, звезда*; білор. *цвет, цвесць, звязда* (трапляється і у географічно південних слов'янських).

25. Спрощення груп **tl, dl* > *л*: укр. *молитва, шило, мило* (як у рос., білор., південнослов'ян-

ських і в нижньолужицьких діалектах: *gało, žřěło, wily, kšilo, jězdžilo*); лише у запозиченнях *ковадло, постирадло, бидло, падло* (білор. *мыла, кавала, вёў ~ вяла, плеў ~ пляла*).

26. Немає пом'якшення перед *е, і*: укр. *не, десять, тексти, сила* (не як у рос. *нѐ, дѐсять, тѐчь, сѐила*), болг. *не, десет, тека, сила*; макед. *не, десет*; хорв. *не, deset, teći, sila*; словен. *desēt, tēci, síla*.

27. Звуки *ч, дж* на місці **tj, *dj, *kt'*: *свічу, піч, їжджу*, [меджа], *ходжу, саджу* (і в білор.).

28. Початкове *о-* існує на місці *је-*: *озеро, олень, осика, осінь, ожина, одиниця, Омелян, Остап* (але рос. *ежевика, единица, Емеля, Евстафий*).

29. У род. відм. односкладових слів *лоб, рот* збережено *-о-*: *лоба, рота* (рос. *лба, рта*). ■

30. Відсутні складотворчі *-r-, -l-* (і у пол., луж., болг.; не як у чес. *krk, plch, vřno, plzeň*; *-r-, -l-* є у серб., хорв., словен.; тільки *-r-* є у словац., макед.).

31. В українській розвинувся протетичний *г-* (*гострий, горіх, гарбуз, гармата, га, гайгай, Ганна*) (є у білоруській і сербоблуژیцьких).

32. Відсутність перенесення наголосу у місцевому відмінку на прийменник (не як в рос. і луж.: *на гору, по полю; рód гори, на ролі*; пор. і рос. *наверх, по верху*).

33. Початкові *як-* (не *как-*) у питальних і відносних займенниках *як, який, яка, яке, які*.

34. Початкові *ро-, ло-* (*робота, рости, розум, роз-, лодка*) відповідають *ра-, ла-* у болг., макед. (*работа, растя, разум, раз-, ладия*; так і в рос.).

35. Збереження старого *іє-* на кінці складу (*матір*). ■

36. У кількох словах етимологічне *-о-* > *-а-* (*багато, гаразд, хазяїн, чабан, халява, каламутний*).

37. Зміна етимологічного *-е-* > *-а-* (*барліг, зблякнути, залізо, залоза, часник, Гарасим, Палажка*), а також початкових *је-* > *ја-* (*ялина, Яким, Ярема, Явтух, Явдох, Явдоким*; пор. 1283: *ярусалим*). ■

38. Розвиток приставного *і, о* (*іржа, іржавий, іржати, імла, імлистий, олжа*), також білор. (*іржа, імгла, імглісты, ілгун, ілгаць*), але рос. *ржа, мгла, лгун*.

39. Афераза голосної (*мати, грати, сповідь, голка, Гнат, Сидір, Панас, Ларіон, Настя, Катерина*). ■

40. Зміна етимологічного *-е-* > *-о-* (*чотири, шостий, чого, чоло, цюка, пшоно*). ■

Російська літературна мова має збіг з українською у 8 з цих 40 фонологічних рис:

– рухомий наголос (ознака 9: але й в усіх мовах південних слов'ян, поморс.-кашубс.);

– частково – вставне л (ознака 19: *люблю, сплю*, при рос. *любят, спят*; є у лужиц.);

– втрата носових (ознака 23: але й у всіх слов'янських мовах, крім польської);

– перехід *gv, kv* > *zv, cv* (ознака 24: але трапляється й у мовах південних слов'ян і лужиц.);

– спрощення *tl, dl* > *л* (ознака 25: але й в усіх південнослов'янс. і лужиц.);

– звуки *ч, дж* на місці **tj, *dj, *kt'* (ознака 27): *свіча, піч* (але *сажу, хожу, ежду*);

– початкове *о-* на місці **је-* (ознака 28): *озеро, олень* (але *ежевика, единица, Емеля*);

– відсутність складотворчих *-r-, -l-* (ознака 30: але й у болг., пол., лужиц.).

РОСІЙСЬКА ЛІТЕРАТУРНА МОВА МАЄ ЗБІГ З УКРАЇНСЬКОЮ У 8 З 40 ФОНОЛОГІЧНИХ РИС. ЗА РЕШТОЮ 32 ОЗНАКАМИ 3 40 УКРАЇНСЬКА ВІДМІННА ВІД РОСІЙСЬКОЇ

За рештою 32 ознаками з 40 українська відмінна від російської. Що більше, названі риси української мови не просто відрізняють її фонетику від російської: більшість їх водночас єднають її з рештою слов'янських мов, тобто є слов'янськими фреквенталіями. Так, відсутність редукції (риса 7) єднає українську з усіма слов'янськими, крім російської та словенської; відсутність цокання (риса 19) єднає українську з усіма слов'янськими, крім російської, білоруської та польської (частково); відсутність акання (риса 8) – спільна риса української з усіма слов'янськими, крім білоруської та російської (лише у

північних говірок російської акання також немає). Історичний збіг **і, ы > и** (риса 4) єднає українську з усіма західнослов'янськими мовами, ствердіння губних **і р** (риса 12) – з усіма південнослов'янськими, наявність фарингального **г (h)** (риса 11) – з **центральнослов'янськими**. Історичний розвиток **і < ѣ** (риса 1) поєднує українську з **нижньолужицькою** (spěw, wěnk, wěny [spiw, wink, wirny]) і **хорватською** (в «ікавських» діалектах), розвиток **і < о** (риса 2) – українську з обома **лужицькими, чеською, словацькою і польською**, у яких ця риса існує в історично попередньому стані: **пѣъ, мѣъ** [u]; **пѣъ, мѣъ** [u]; **пѣъ, мѣъ** [u]; **пѣъ, мѣъ** [uo]. Усе це слов'янські фреквенталії, відсутні в російській.

Промовистим є сам факт ігнорування цього моря звукових фактів і зв'язків у традиційній «тричленній» класифікації. Якщо ж для її прибічників масові й системні спільні риси української мови з південними й західними слов'янськими неістотні, то традиційна класифікація не може претендувати на науковість, бо служить наперед поставлений меті.

42 особливі риси граматичної будови української мови: риси 41-82

Українська морфологія досліджена, зокрема, у працях О. Потебні, І. Кучеренка, І. Вихованця, І. Городенської. В одних рисах схожа на російську, в інших морфологія української мови відрізняється від неї низкою яскравих специфічних явищ у словозміні імен та дієслів (відповідно 18 і 12 відмінностей з 42 рис). Традиційно вважають, що українська морфологія схожа на російську, яка, однак, не має саме тих яскравих українських рис, що є і в інших слов'ян:

Морфологія імен і займенника

41. У відмінюванні **іменників** збережена II праслов'янська палаталізація (укр. *руКа, ноГа, муХа, молоКо ~ руЦі, ноЗі, муСі*, в *молоЦі*, польс. *poGa, łąKa, muСNa ~ poDZe, łąCe, muSZe*; чes. *moуše, slc., wлуж. tuše*; нлуж. *tuСNa, wи-СNo, proСH*,

І. Кучеренко

І. Вихованець

proG, droGa, boK, mloKo ~ muše, we wuše, w proSe, w proZe, w droZe, na boCe, w mloCe; цсл. *muše, хорв. mùSi*; – на відміну від рос. *руке, ноги, мухе, в молоке*). Польський вплив тут ні до чого: все це є у мові літопису, а схожі чергування відомі і в морфології іранських мов.

42. **СТАРЕ ЗАКІНЧЕННЯ -ові** дав. відм. одн. відповідає такому ж у західнослов'янських мовах (*президентові, козакові*).

43. Реліктом **ДВОЇНИ** є форми *очИМА, дверИМА, плечИМА*, а в діалектах – *дві відри, на дві слові* тощо, – чого немає в сусідів (зате краще збережена двоїна є у словенській і обох лужицьких).

44. Існує **КЛИЧНИЙ ВІДМІНОК**: *brate, батьку, мамо* (з-поміж слов'янських мов його втратили лише російська і словенська).

45. Українська зберегла **СТАРЕ ЗАКІНЧЕННЯ МНОЖИНИ -и** (*роги, сніги, боки, дроти, тендери, професори*), тоді як російська розвинула паралельні, а для частини слів тепер і єдині форми з наголошенням **-а** (*рога, бока, провода, тендера, професора*).

46. В українській існує **РОЗРІЗНЕННЯ ЗАКІНЧЕНЬ -у / -а В РОД. ВІДМ. ОДН. ІМЕННИКІВ ЧОЛ. р.** (*народу, обрїю, засобу / присудка, підмета, предмета*) – аналогічно до західнослов'янських мов, але на відміну від виключно російського протистав-

ньому/ нім [Lehr-Splawiński, 96]. ■

48. Закінчення **і < ѣ** зберігається у родовому відмінку однини іменників жін. р. з основами на **-ја-**: *землі, ріллі* (тут збіг з російською, білоруською і верхньолужицькою).

49. Словотвірні суфікси **-чик, -овик, -иха** (*перекинчик, маховик, зайчиха*) (так і в рос., білор.).

50. Специфічно українські суфікси **-інь, -ощі, -енко** (*далечинь, солодощі, поштаренко*). ■

51. Разом з більшістю слов'янських мов українська має **СТЯГНУТІ ФОРМИ ПРИКМЕТНИКІВ І ПОРЯДКОВИХ ЧИСЛІВНИКІВ**, яких немає ні в білоруській ні в російській: стара, цікаве, перша.

52. Розрізнення за родом і числом форм *обидва ~ обидві ~ обоє*. ■

53. Пестливі форми числівників: *двійко, трійко, троечко; трієчка, п'ятірочка*.

54. Вживання префікса **за-** у прикметниках і прислівниках замість слів надто, занадто: *завеликий, задовгий, замало*. Ця риса спільна з польською, верхньо- і нижньолужицькою мовами: *zatalo; zaduzo*.

55. Ступенювання з **най-** прикметників і прислівників: укр. *вузький, вужчий, найвужчий / вузько, вужче, найвужче* (не як у російській, але відповідає морфемі **nej-** у нлуж.: *wusko, wusšej, nejwusšej*).

56. Специфічно українські префікси **якнай-, щонай-** (*якнайкраще, щонайгірший*). ■

57. Спільною структурною новацією української та білоруської мов, яка єднає їх з географічно південними слов'янськими мовами, стало виникнення спеціальної форми **ПРИСВІЙНОГО ЗАЙМЕННИКА** з ОС. МН. *їхн-ій, -я, -е, -і* (у білоруській це й з ос. одн. *ягойны, ейны*), чого немає в решті північнослов'янських мов: там досі зберігається архаїчний стан системи з заміною дотепер відсутніх форм родовим відмінком особового займенника (рос. *его, ея*; пол. *jego, jej, ich*).

58. Займенники з префіксами **будь-, казна-, хтозна-** (*будь-хто, будь-коли, казнакуди*). ■

59. Складні прийменники (*поза, понад, попід, позад, попе-*

ТРАДИЦІЙНО ВВАЖАЮТЬ, ЩО УКРАЇНЬКА МОРФОЛОГІЯ СХОЖА НА РОСІЙСЬКУ, ЯКА, ОДНАК, НЕ МАЄ САМЕ ТИХ ЯСКРАВІХ УКРАЇНСЬКИХ РИС, ЩО Є І В ІНШИХ СЛОВ'ЯН

лення *пачка сахару / вкус сахара*, яке продовжує субстратний фінський партитив (частковий відмінок).

47. Закінчення **-ові** лише в українській мові властиве також формам місцевого відмінку: *на козакові, при президентові*; це прояв ширшого явища перенесення на місцевий відмінок іменників чол. і серед. роду флексій давального відмінку: *по Чорному морю/і, на*

ред, з-над, з-поміж, побіч, оба-біч). ■

60. Прислівники структури «за- + -в- (корінь) -ки», відомі і в білоруській (завдовжки, завширшки, заввишки, завглубишки).

61. Прислівники з часткою -не- (де-не-де, коли-не-коли, хто-не-хто). ■

62. Прислівники часу з від-применниковими префіксами (влітку, восени, взимку, навесні, вранці, вночі, удень, поночі, опівночі, опівдні, уперше, вдруге, втретє, вчетверте, востаннє, відтепер, дотепер, донедавна, доти, досі, нараз; також відтак, звідки, звідкіля, звідусуди). ■

63. Прислівники зі словосполучень (голіруч, ліворуч, праворуч, водночас, мабуть, натщесерце, насамперед, передовсім, передусім, силоміць, самохіть, чимдуж, посвякчас, з давніх-давен, зроду-звіку, вряди-годи, часто-густо, тишком-нишком, тяжко-важко, раз у раз, день у день, рік у рік, пліч-о-пліч, віч-на-віч). ■

64. Пестливі форми прислівників (поволеньки, тепереньки, теперечки, тутечки, тамечки, недалечко). ■

65. Прислівники з двома префіксами (удосвіта, знадвору, навкруги, навмання, навприсядки, навпередки, наввинки, навпомацки, навпрошки, всупереч, досхочу, донесхочу). ■

66. Спеціальні прийменники до відліку часу: о другій, о пів на третю, за чверть п'ята, по другій, по сьомій; порядкові числівники для позначення цілих годин. ■

67. Сполучники бо, доки, що більше, ба більше, ані, попри, завдяки. ■

68. Продуктивний префікс **що-** у прислівниках часу: *щоліта, щоосені, щовесни, щозими, щороку, щомісяця, щотижня, щодня, щоночі, щоранку, щовечора, щогодини, щохвилини, щосекунди, щомиті, щодоби, щодекади, щопівроку, щопівхвилини, щочвертьгодини, щочвертьдобу, щочвертьстоліття, щостоліття*. ■+ *щораночку, щолітечка, щохвилинка, щохвилинки, щохвилинки...*

69. Сполучник **що** у специфічних синтаксичних структурах: *книжки, що по них послано; земля, що він її продав*. ■

70. Складені частки (якомога). ■

Морфологія дієслів

71. У 1 особі множини загальне для всіх дієслів ЗАКІНЧЕННЯ **-мо** (знаємо, пишемо) має паралелі у білоруській, сербській, хорватській і верхньолужицькій мовах.

72. Цілковитою протилежністю до російської є структура українських форм 1 ос. множини кількох прадавніх частотних дієслів: *даМО, їМО, розповіМО* (пор. рос. даДИМ, еДИМ, расскаЖЕМ). ■

73. У 2 ос. однини цих же дієслів українська зберігає праслов'янські закінчення, втрачені у російській: *даСИ, їСИ, розповіСИ*. ■

74. У 1 ос. однини наказового способу українські форми структурно відмінні від рос. і білор.: *ходімо, робімо, спімо, даймо, граймо*. ■

75. Закінчення дієслів *могти, бігти, допомогти, лягти, запрягти, тягти* тощо цілком відмінні від російських не лише в інфінітиві, а і в особових формах (*можу, бжусь, допоможу, ляжусь, запряжусь*): з погляду російської граматики це її пряма антитеза («грубі помилки»). ■

76. На відміну від російської, українська у 3 особі множини дієслів I дієвідміни має закінчення **-є/-е** (*бере, знає*) (в діалектах – також і в дієсловах на **-ити**: *ходе, робе, носе, баче*). Живою тенденцією в говірках є дальше спрощення цієї флексії аж до її втрати: *зна́, пита́, співа́, не відмовля́*.

77. На відміну від решти слов'янських мов, інфінітив українського дієслова **бути** має кореневу голосну У, що вказує на можливість іранську індукцію, наприклад, на перське BUDAN 'бути'. ■

78. На відміну від російської, польської та інших слов'янських мов, українські дієслова типу *пекти, могти* поширили приголосну основи в особових формах (*печеш, можеш*) також і на 1 ос. одн. і 3 ос. мн.: *печу, можу*. Це знову унікальна риса української в колі слов'янських мов. ■

79. Поряд із звичайним аналітичним майбутнім (*буду робити, будеш писати*), яскравою і унікальною серед усіх слов'янських мов морфологічною ри-

сою української є СИНТЕТИЧНИЙ МАЙБУТНІЙ ЧАС ДІЄСЛІВ НЕДОКОНАНОГО ВИДУ (*робитиму, писатимеш*) з аналогією в романських мовах. На давність його вказують засвоєні, очевидно, з української південнобілоруські форми та релікти цього явища у вологодсько-в'ятських говірках [Lehr-Splawinski, 96]. Натомість російське дієслово має свої унікальні ча-

ДЕСЯТКИ МІЖСЛОВ'ЯНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ОЗНАЧАЮТЬ, ЩО ВОНИ БУЛИ ЗАПОЧАТКОВАНІ В ЧАСИ, КОЛИ ВСІ СЛОВ'ЯНСЬКІ МОВИ ПЕРЕБУВАЛИ У СТАНІ СХОЖИХ МІЖ СОБОЮ ДІАЛЕКТІВ

сові форми ітеративу (повторюваної дії), невідомі в українській (*на́шива-л, х́ажива-ет*), а також зберігає в діалектах (а білоруська має в нормі) абсолютні конструкції з герундієм, що виростили на фінському субстраті: [*С утра поемши.*]; *Пяраканання яго змянiўшыся*. ■

80. Як стало помітно при вивченні еламських топонімічних основ з редуплікацією на теренах України [Тищенко 2011а], схожа на еламську модель ітеративних форм існує і в українській мові: *попоїш, попождеш, попополота, поповиздихали б*. Показово, що цих форм не підтримують ані школа, ані ЗМІ, а однак вони поширені в Україні повсюдно і послідовно регулярні. ■

81. Наявність предикативних форм дієслова: *Проса покошено* (вірш М.Рильського); *Походжено та поброджено біля мого садочка* (з народної пісні). ■

82. Пестливі форми дієслів з суф. **-оньк-**: *істоньки, питоньки, гулятоньки*. ■

Десятки міжслов'янських зв'язків сучасної української мови, незалежні від поділу на «групи», означають, що вони були започатковані в часи, коли всі слов'янські мови перебували у стані схожих між собою праслов'янських діалектів, де не було місця для якихось проміжних чи додіалектних угруповань (рис. 6). ■

Мовні явища	Географічно східні слов'янські мови	Українська мова
28. Поява о- на місці je-	Рос. озеро, олень, ольха (але ежевика, единица, Емеля, Ефрем); білор. возера (але пол., луж. olcha)	Укр. озеро, олень, вільха, осінь, ожина, одиниця, Омелян, Охрім, Остап
27. Поява ч, дж < *tj, *dj, *kt'	Рос. свечу, печёт (але сажу, хожу, езжу), межа; білор. свьяча, мяжа	Укр. свічу, пече, саджу, ходжу, їжджу, межа, пд.-зах. [меджа, свьяча, мяжа]
49.-чик,-овик,-иха	Рос. перебежчик, маховик, зайчиха	Укр. перекинчик, маховик, кадровик, зайчиха
53. Пест.ф. числ.	Рос. двоечка, троечка	Укр. двійко, трійко, двієчка, трієчка
(6. Поява повноголосся)	Рос. голова, берег (63% винятків: главный, драгоценный, мрак, страна, среда, прибрежный...)	Укр. бл. 100% повноголосся: головний, сторо-на, морок, середя, дорогоценний, прибережний
(19. Поява вставного л)	Рос. земля, люблю (але любят); білор. люблю (але любяць); є і хорв. zemlja, серб. земља; нлуж. grobla	Укр. люблю, ловлю, ловлять, куплю, роблю, дивлюся, земля, спільно, ставлю, ставлять
(48. Закінч. і < ъ)	Рос. земли, судьи, неволи	Укр. землі, ріллі, судді, вельможі, неволі
(30. Відс. -г-, -л-)	Рос. торг, долгий (болг. търг, дългий)	Укр. торг, довгий
(25. Втрата l у групах l у, dl > l)	Рос. молитва, шило, мыло; білор. мыла, кавала, вёў ~ вяла, плеў ~ пляла (як і у геогр. пд. слов'ян.)	Укр. молитва, шило, мило (як і у геогр. пд. слов'ян.), запоз. ковадло, постирадло
(23. Втрата носових голосних)	Рос. дуб, суд, зуб, ус; пять, сяду – як і у південнослов'янських (пор. пол. dąb, sąd, pięć, siąde)	Укр. дуб, суд, зуб, вус; п'ять, сяду
(9. Рухомий наголос)	Рос. земля/ зёмлю, рука/ рўку, ногá/ нóгу (є і у географічно південних слов'янських)	Укр. земля ~ зёмлю, рука ~ рўку, ногá ~ нóгу (не як у білор. зямля ~ зямлю, нагá ~ нагу)
(24. Перехід gv, kv > zv, cv)	Рос. цвет, цвести, звезда; білор. цвет, цвесць, звязда (як і у географічно південних слов'янських)	Укр. цвіт, цвісти, ст. звізда 'зірка' (але і квіти, квітнути), рос. цвет, цвести, звезда

Рис. 2. 12 специфічних рис української мови, спільних з обома географічно східними слов'янськими мовами (4+8) (центр. колонка: [Lehr-Sprawański, 79-81; Шустер-Шевц 1983, 35])

Всеслов'янські складники структури української мови

Цей перелік 82 специфічних рис української мови далеко не вичерпний, але достатній для аргументації. Численні відповідності до специфічно українських явищ в усіх без винятку слов'янських мовах свідчать і про перехідний характер української між усіма слов'янськими, і про тисячолітній розвиток її з праслов'янської, а не з якоїсь окремої «гілки». Для унаочнення цієї тези було укладено спочатку таблицю відповідностей, до якої вибрано з-поміж 82 специфічних рис української мови ті 12, які є спільними з іншими географічно схід-

ними слов'янськими мовами (рис. 2).

Як видно з таблиці, з-поміж цих 12 специфічних рис лише 4 перші невідомі у інших слов'ян, решта ж є у південнослов'янських, що спонукає пошукати й інші такі збіги (рис. 3). Виявляється, що існує принаймні 21 специфічна риса фонетики й морфології української мови, спільна з аналогічними явищами в географічно південних слов'янських мовах. При цьому серед них немає рис, невідомих у інших слов'ян: всі вони наявні або в у географічно східних, або у географічно західних слов'янських мовах. Звідси необхідність пошукати інші збіги української також

і з останніми (рис. 4). Це ще 21 спільна риса.

Побудова підсумкової картосхеми і матриці спільних рис

Просторова картина розподілу зв'язків отриманих даних унаочнена картосхемою (рис. 5).

Відображені на ній факти суперечать твердженням про особливу близькість української мови до російської. Те, що в українській схоже на російську (11 рис), принаймні удвічі, а то й утричі менше від схожого на будь-яку іншу слов'янську мову. Несумірно більше спільних рис української з білоруською, верхньо- і нижньолужицькою (від 27 до 29 рис з 82), 18 і 19 – зі словенською і полабською, по 20-23 – з рештою (половиною) слов'янських мов. Окрім десятків рис, спільних з іншими слов'янськими мовами, ще 34 риси української мови (тобто понад 40%) виявилися унікальними, без аналогів у слов'ян. Яка ж ціна вигадок про те, що українська буцімто не має нічого такого, чого б уже не було в інших слов'ян, а тому взагалі не варта уваги?

ФАКТИ СУПЕРЕЧАТЬ ТВЕРДЖЕННЯМ ПРО ОСОБЛИВУ БЛИЗЬКІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ДО РОСІЙСЬКОЇ

Розподіл характерних рис української мови, спільних з іншими слов'янськими, ще повніше відображує матриця (рис. 6). Її структура гранично наочна. Колонки відповідають 14 слов'янським мовам, рядки – 82 переліченим вище характерним рисам. Скорочені назви мов вказані над і під кожним стовпчиком. Рядки починаються з номерів характерних рис (1-40 фонетичні риси, 41-82 – граматичні). Таблиця впорядкована у прибувній послідовності (див. колонку N) – від специфічно українських рис (N = 1, ■) до наявних майже у всіх слов'янських мовах (N = 13).

Внизу у рядку Σ вказана сума рис звукової та граматичної будови, спільних між українською та кожною зі слов'янських мов.

Мовні явища	Географічно південні слов'янські мови	Українська мова
(9. Рухомий наголос)	Серб., хорв. земля/ зéмљу, рука/ рúку, нога/ нóгу (як і у географічно східних слов'янських)	Укр. земля ~ зéмлю, рука ~ рúку, нога ~ нóгу (не як у білор. зямля ~ зямлю, нага ~ нагý)
(24. Перехід gv, kv > zv, cv)	Словен. cvét, cvésti, zvézda; хорв. cvijet, cvijetati, zvijezda (як і у геогр. східних слов'янських)	Укр. цвіт, цвісти, ст. звізда 'зірка' (але і квіти, квітнути), рос. цвет, цвести, звезда
(26. Немає пом'якшення перед е, і)	Болг. десет, сила, не; мак. десет, не; хорв. deset, sila, ne; словен. desēt, síla (як у чес.)	Укр. десять, текти, сила, не (не як у рос. десять, течь, сила, не; слц.)
(30. Відс. -г-, -г')	Болг. търг, дългий; але хрв. krk, Srb	Укр. торг, довгий
(17. Розвиток псл. љ > ol > [ow])	Слн. volk, molcati, poln, tolst, dolg; вим. [voŭk, moŭcati, roŭn, toŭst, doŭg] (не як у хорв., болг., мак.)	Укр. вовк, мовчати, повний, товстий, дов-гий [воўк, моучати, поўний, тоўстий, доўгий]
(4. Збіг ы, ь > и)	Хорв. sin, miti; слн. sín, míti; болг., мак. син (як у чес.)	Укр. син, дим, мити (не як у російській)
(23. Втрата носових голосних)	Хорв. dúb, súd, zúb; pet – як і у геогр. східних слов'янських (не як у пол. dąb, sąd, pięć, siąde)	Укр. дуб, суд, зуб, вус; п'ять, сяду
(25. Спрощ. груп tl, dl > л)	Словен. ralo, jelo, moliti; хорв. ralo, jelo, moliti se (як і у геогр. східних слов'янських і н-луж.)	Укр. рало, ялина, молитися (як і у геогр. сх. слов'янських), але ковадло, постирадло, бидло
(1. Розвиток љ > и)	Хорв. ікавс.: rika, vira, svidok, mliко (як у н-луж.)	Укр. ріка, віра, свідок, спів, вінок (як і в нлуж.)
(5. Розв. љ, ь > е)	Болг.: овес, орел, козел; (але серб.: орао, оvas)	Укр. осел, овес, орел, козел (не як у рос.)
(19. Поява вставного -л-)	Серб., хорв. земля, капља, сабља, конопља; (є і у кашуб. grable, kwonopla, нлуж. grobla)	Укр. земля ~ зéмлю, рука ~ рúку, нога ~ нóгу (не як у білор. зямля ~ зямлю, нага ~ нагý)
(22. Відсутність оглушення в кінці слова)	Хорв. led, Srb, med, nož, rog, sad; серб. лед, Срб, мед, нож, роґ, сад (як у геогр. зах. сл.)	Укр. лід, серб, ніж, ріґ, сад (не як у рос. лё[т], сер[п], но[ш], ро[к], са[т])
(8,20. Відсутність акання і цокання)	У мовах південних слов'ян акання немає (як і у геогр. західних слов'янських); цокання немає	Також в українській акання немає (на відміну від російської і білоруської)
(7. Відсутність редукції)	У південнослов'янських мовах редукції немає (крім словен.), як і у геогр. зах. слов'янських.	Також в українській редукції немає (на відміну від російської)
(12. Ствердіння губних і р)	Хорв. goľub, krv, crv, sedam, osam (як і у геогр. західних слов'янських).	Укр. голуб, кров, черв, степ, сім, вісім, тепер (не як у російській)
(43. Двоїна іменників)	Словенська: найповніше збережена категорія двоїни (є у влуж., нлуж.)	Залишки двоїни укр. очима, дверима, плечима, [дві руки, дві відрі, на дві слові] (не як у рос.)
(57. Прсв.зм.3 о.м.)	Є і у географічно південних мовах	Укр. їхній, -я, -є, -і
(71. Закін.-мо1о.м.)	Хорв. možeMO, uzmiMO (як у влуж.)	Укр. знаєМО, пишеМО (як у білор.)
(51. Стягнуті фор-ми прикметників)	Хорв. dobra, dobro; daléka, daléko, širòka, širòko, široki (є у геогр. західних слов.)	Укр. добра, -е, далека, -е, широка, -е, -і (не як у рос. добрая, -ое, -ые, далёкая, -ое, -ие)
(44. Наявність кличного відмінку)	Хорв. prijatelju, sine, ženo; серб., болг. мамо (в усіх слов'янських мовах крім словенської і російської)	Укр. приятелю, сину, жінко, мамо, земле (не як у російській)

Рис. 3. 21 специфічна риса української мови, спільна з географічно південними слов'янськими мовами (0+21) (центральна колонка: [Lehr-Splawinski, 127-129])

З-поміж 82 специфічних рис української мови виключно українськими є 34 (№ 3, 16, 29, 35–37, 39, 40, 47, 50, 52, 56, 58–70, 72, 73, 75, 77, 78–82); ексклюзивних українсько-білоруських 4, українсько-російських – жодної; аналогій, водночас спільних з іншими мовами: верхньолужицьких і білоруських по 29, нижньолужицьких 27, полабських 19, словенських 18, російських 11. Показово, що решта слов'янських мов (половина: 7 з 14) має з українською по 20–21 спільні риси на півдні і по 22–23 спільні риси на заході, що достатньо унаочнює справжні історичні зв'язки української мови та її справжнє місце в колі слов'янських мов.

Де ж тут підстави для існування «східнослов'янської» групи мов?

Попри різний масштаб рис, запропонованих різними дослідниками, очевидно, що отримана

картина вже дає уявлення про ціле. Передусім видно включеність української до розмаїття слов'янських мовних процесів, – з найменшим числом аналогій у географічно периферійних мовах – полабській, словенській, російській.

II. КОМПЕНСАЦІЙНЕ ПODOВЖЕННЯ ГОЛОСНИХ У СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВАХ

Вже з таблиці на рис. 4 стає помітною численність особливих рис української мови, спільних з серболужицькими мовами (виділені пунктирною рамкою), і це спонукає до глибшого ознайомлення з матеріалом цих мов. Як відомо, вони збереглися у Німеччині. Їхня граматика і словник справді мають неочікувані й масові аналогії саме з українською мовою (рис. 7). Всебічно дослідив матеріальну звукову сутність і причини цих збігів відомий сла-

віст з Німеччини професор Х. Шустер-Шевць.

Дослідивши історію різних слов'янських мов, Х.Шустер-Шевць так і не знайшов підстав для виділення традиційних історичних «зупинок» після праслов'янської (зокрема, не було ні «празахіднослов'янської», ні «прапівденнослов'янської»). Разом з тим, вчений визнав існування трьох діалектних комплексів (рис. 8), пов'язаних спільними ізогlossenами. Кожний з них пережив відносно самостійний процес кристалізації і при тому дотикався також до різних пізньопраслов'янських діалектних ареалів. Йдеться про такі діалектні комплекси: «1) ПРОТОЧЕСЬКИЙ і ПРОТОСЛОВАЦЬКИЙ, пов'язані у давнині з південною зоною пізньопраслов'янської мови (пізніші сербо-хорватська і словенська); 2) ПРАЛЕХІТ-

Мовні явища	Географічно західні слов'янські мови	Українська мова
1. Розв. Ъ > і	Нлуж. і < ѣ [j]: spěw, wěnk (не як у чес., слц., пол.)	В укр. – як у нлуж. спів (spěw), вінок (wěnk).
2. Розвиток о > уо у уі ў і	Влуж. у < о: nós [nʊs] -osa 'ніс ~ носа', wóz [vʊz] -oza 'віз ~ возу'. Полабс. snūp, rūg, t'ūn 'кінь'	В укр. масово ніс, віз, віл, кінь, голів; у діал. [вуол, куонь, вул, кунь, в'ул, к'унь, н'ус, в'уз]
5. Спільна істор. доля ѣ, ъ	Чес. sen, den < съпъ, дьпъ; пол. sen, dzień; але слц. orol, ovos < оръ, овъсь, влуж. kozoł < козьъ)	Українська не має відхилень: орел, пес, овес, козел (але сон) (не як рос. орёл, овёс, козёл)
13. Протетич. в-	Влуж. woheń, wuda, wucho, wuski, wusy, wuhlo	Укр. вогонь, вудка, вухо, вуса, вугілля
31. Протетич. г-	Влуж. hišće, hić, hikawka, Handrij, Hanka	Укр. горіх, Ганна, гострий; га, гикавка
11. Розвиток h < g	Слц., чes., влуж. h (на відміну від пол., нлуж. g)	Укр. h: голова, гора (не g, як у польс. і рос.)
55. Ст. п. най-/nej-	Нлуж. wusko, wusćej, nejwusćej [Hannusch]	Укр. вузько, вужче, найвужче (не як у рос.)
42. Старе зак.-ові	Дав. відм. одн. чes., пол. towarzyszowi, длуж. -owi	Укр. батькові; козакові, на ~ (не як у рос.)
46. Розрізнення закінчень -a/-y	Род. від. од. іменн. ч. р. Пол. towarzysza, gościa/ rozkładu, czasu, teatru; нлуж. sadu,a; dworu, a	Укр. народу, обр'ю, засобу / присудка, підмета, предмета (не як у російській)
(51. Стягнуті форми прикметн.)	Чес. dobrá, dobré; meho, tvému, pás < pojaś; слц. pekny, á, é; пол. prosty,a, e; влуж. novy, a, e	Укр. добра, добре, добрі, мого (не як у рос. добрая, -ое, -ие, моего, простое, новое)
(43. Двоїна іменників)	Нлуж. жива категорія двоїни wósuma, wuśuma, dwa słowje; пор. і слн. (vaša sosedá/ vaši sosedí)	Залишки двоїни укр. очима, дверима, плечима, [дві руки, дві відри, на дві слові] (не як у рос.)
(13. Розвиток протетичного w-)	Влуж. wona, wono, woni, wuski, wusy; нлуж. wón, wóna, wóno, wósuma, wusko; пол. wucho, wąski	Укр. вона, -о, -и, вузький, вуса; вухо; білор. вочки (не як у російській)
(19. Поява вст.-л-)	Нлуж. grobla, кашуб. grable, kwonopla (як у с.-х.)	Укр. граблі, коноплі, земля (як у рос., білор.)
(25. Спрощ. груп tl, dl > л)	Нлуж. діал. [kšilo, rało] [Шустер-Шевц, 34]; (як і хорв. ralo, jelo, moliti se та у геогр. сх. слов'янс.)	Укр. рало, ялина, молитися (як і у геогр. сх. слов'янських), але ковадло, постирадло, бидло
(8. Відс. акання)	Геогр. зах. слов. мови без акання (як і пд. слов.)	В укр. акання немає (не як в рос. і білор.)
(7. Відс. редукації)	Геогр. зах.-слов. мови без редукації (як і пд. слов.)	В укр. редукації немає (не як в російській)
(17. Розв. >ol> [ow])	Полабс. tǎŭcě, Pauna, Tauste, mǎŭckŏ	Укр. товче, повний, товстий, мовчки
(12, 18. Ствердіння губних і р)	нлуж. gołub 'голуб', cerw 'черв', пол. gołb (як і у геогр. південних слов'янських).	Укр. кров, степ, голуб, верф, сім, вісім, тепер (не як у російській)
(44. Клич. відмінок)	Пол. towarzyszu, gościu, mamo, mamusiu (i в ін. сл.)	Укр. брате, батьку, мамо, земле (не як у рос.)
(48. Закінч. Ъ > і)	Пол. ziemi, roli	Укр. землі, ріллі
(54. Префікс за-)	Пол. zamało, zadużo	Укр. забагато, замало, задовго, заскоро

Рис. 4. 21 специфічна риса української мови, спільна з географічно західними слов'янськими (9 + 12) (центральна колонка: [ЛЭС, 164])

СЬКИЙ (польсько-поморський), [пов'язаний з протоболгарською і частково словенською та сербохорватською]; 3) СЕРБОЛУЖИЦЬКИЙ, який приєднується у давнині до центральних і південно-східних частин пізньопраслов'янської мови (попередників української, чеської і словацької), а пізніше також пов'язаний з південнолехітським (польським)» [Шустер-Шевц 1983, 39] (деталі нижче). Подальше формування окремих слов'янських мов відбувалося після Великого переселення народів Європи у нові історичні райони. Що ж до поняття пізньої праслов'янської мови, то Х. Шустер-Шевць, спираючись на Т.Лер-Славинського і Ф.Філіна, вважає, що «власно праслов'янська мова проіснувала до III ст. н.е. Потім надійшов період пізньопраслов'янської мови і початок ранньої епохи існування ранніх слов'янських мов (IV-V ст./ X-XI ст.). У цей час завершується загальнослов'янський фонетичний розвиток і формується відповідні пізньопрасло-

Х. Шустер-Шевць

в'янські інновації» [Шустер-Шевц 1983, 33].

ПЕРШИЙ СВИДОК ІСНУВАННЯ ПРАУКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – ВЕРХНЬОЛУЖИЦЬКА МОВА Х.Шустер-Шевць

Виявляється, що серболужицький мовознавець Х. Шустер-Шевць ще від 1970-х років розглядає верхньолужицько-українські мовні паралелі (пор. рис. 5) як вказівку на давній вік обох мов. Вчений пише: «Між територіальним поширенням ізофон та їхнім віком повинен існувати, ймовірно, прямий причинний зв'язок, тобто великі розміри території поширення ізофон, як правило, вказують на велику давність мовних інновацій ("правило Шустера-Шевця". – К.Т.). На користь первісного проміжного становища пралужицького діалекту та його вільного контакту з прасхідно-й прapівденнослов'янськими мовами, очевидно, свідчить низка інших лужицько-східнослов'янських або лужицько-південнослов'янських

паралелей, котрі, однак, досі в ході обговорення розглядалися як випадкові збіги. До них належать: ...Компенсаційне подовження у верхньолужицькій та українській мовах, яке реалізується в однакових структурних умовах, пор. влуж. nós [nʊs] -osa 'ніс ~ носа', wóz [vʊz] -oza 'віз ~ возу', plót [plʊt] -ota 'пліт ~ плоту', měd [mɪd] -ědu 'мед ~ меду', pēs [pɪc] -'ěcy 'піч ~ печі', поряд з українськими: ніс -оса, віз -озу, пліт -оту, мід (діал.) -еду, піч -ечі» [Шустер-Шевц 1976, 74-75]. Тут ще не згадано, що у польських українських говірках є повний звуковий збіг з лужицьким явищем: укр. [вуз, кунь, вул] / возу, коня, вола.

О.Стрижак

Масштаб відкриття Х. Шустера-Шевця з-поміж українських мовознавців тоді належно потрактував О.Стрижак, зробивши з нього важливі висновки. Вчений писав: «цю паралель, виявлену серед низки інших, поставлено на перше місце не випадково: вона є такою вагомою, що її годі

переоцінити. Одним із наслідків цього зіставлення є виявлення історичних коренів української мови, взагалі **легалізується поняття її попередниці – мови праукраїнської** [Стрижак 1991, 177-178].

І Пліній (79 р.), і Птолемей (170 р.) згадують сербів біля Меотиди й адигів-зіхів. Виходить, предки українців і серболужичів були сусідами 1800 років тому на Азові і за часи Великого переселення народів пройшли звідти довгий шлях на захід до Сербії й Луїчини, зберігши мовні риси, спільні з мовою давніх сусідів – **праукраїнською**.

Якнайдоречнішим тут є 19-й теоретичний постулат О.Трубацова (с. 8) про показовість територіально віддаленіших аналогій, – його і слід нагадати як прямо причетний до теми: «Теорія етногенезу настійно вимагає звернення до типологічного аспекту, причому показовіші стосунки мени сусідські, тобто "чистіші" й не затемнені "перешкодами" тривалого спілкування». Під цей

постулат цілком підпадають пари «українська/серболужицькі» зі щойно поліченими 29 і 27 структурними аналогіями порівняно з парою «українська/білоруська» (29 аналогій).

Розглянуте Х. Шустером-Шевцем явище об'єднує з українською мовою також і словацьку (vôl [vuol], kôň/ vola, koňa, ale voz; môj/ moja, moje), і чеську (dům [dum], stůl, nůž, vůz/ domu, u stolu, bez nože, u vozu; můj/ moji, moje), і польську (stół [stuł], wół, wóz/ stoła, woła, wozu, ale koń; mój, twój/ moja, moje, twoje), – пор. укр. віл, кінь, віз, дім, стіл, ніж, мій, твій/ вола, коня, возу, дому, стола, до столу, ножа, моя, мої, твоє.

Слід додати, що лише у польських говірках української мови зберігся «у застиглому вигляді» весь хронологічний ряд цих прадавніх звукових перетворень, виявлених тут виключно у географічно західних слов'янських мовах: [вол], [вуол], [вул], [вўл], віл (нічого подібного немає ні в білоруській, ні в росій-

О. Стрижак

ській, ні у мовах південних слов'ян).

Що таке компенсаційне подовження голосних?

Оскільки явище компенсаційного подовження голосних опинилося в центрі проблеми, його слід розглянути докладніше. Звернімося до університетського підручника: «Етимологічні [о], [е] в новому закритому складі, що утворився в процесі занепаду слабких [ъ], [ь] у наступному складі, в східнослов'янських діалектах подовжилися. Таке подовження називається **компенсаційним**. Витрата голосу, що припадала на вимову зредукованих ([ъ], [ь] – К.Т.), внаслідок скорочення останніх і їх подальшого повного занепаду, передалася на голосні попереднього складу: воľъ → воľ, день → ден'... Подовження етимологічного [о] пам'ятки засвідчують, починаючи з XIII ст., написанням двох літер о, хоч і зрідка: воовьца (Є. Гал., 1266-1301, с. 150 зв.), воотца (Є. Пол., 1306). Подовження ети-»

Рис. 5. Географічний розподіл спільних з українською рис інших слов'янських мов. 34 риси української мови – унікальні (без аналогій у інших слов'ян). Цифри 11-30 вказують кількість характерних рис української мови (з 82), спільних з даною мовою

№	Зміст риси	Рос	Біл	Укр	Пол	Нлж	Влж	Плб	Чес	Слц	Слн	Хрв	Срб	Мқд	Блг	N	Кнт
3	і <ъ ≠ і / о /; [дыти, пысня, сныг] ≠ [дм, пізно, сніп]			+												1	клт
16	зк,ск >зък,ськ: низький, мисьний			+												1	
29	-о- у род. відм. слів лоба, рота			+												1	
35	Старе -р на кінці складу: матір			+												1	
47	-ові у міс.: при батькові, на синові			+												1	
72	Давні частот.д.: даМО, йМО, розговіМО			+												1	
73	Прасл. -си: даСИ, йСИ, розговіСИ			+												1	
75	Інф.: моги, біги, ляги, тяги, пекти			+												1	
77	Інф.дієслова БУТИ			+												1	ір
78	-ч-ж у 1 ос. одк. 3 мн.: печу, можуть			+												1	
80	Ітер.з редуц.: попоіси, попождали			+												1	ел
81	Предик.ф дієсл.: покошено,походжено			+												1	ел
79	Майб.недок.:робитиму,писатимеш			+												1	лат
50	Словотвірні суфікси -ощі-, -инь-, -енко ...			+												1	
56	Найвищий ст. якнай-, щонай-			+												1	
52	Розрізнення форм обидва, обидві, обоє			+												1	
58	Займ з преф. будь-, казна, хтозна			+												1	
59	Складені прийменники: з-понад, з-поза			+												1	
60-70	Прислівники, прийм., сполуч., частки			+												1	
39	Афреза:мати,грати,голка,сповідь,Настя			+												1	
82	Пестл. форми дієсл. істоньки,литоньки			+												1	
40	Зміна іст.-е->о-: чого, учора, пізно, жона			+												1	
37	Зміна іст.-е->а-:зализо,часник,ялина,Яким			+												1	
36	Зміна іст.-о->а-:гаразд,багато,халыва		*	+												1	біл
6	Відсутність неповноголосся		+	+												2	
10	-и- <ъ після р: дрожати, гриміти		+	+												2	
38	Приставні і-о-: іржа, іржати, імла, олжа		+	+												2	
15	Довгі м'які <с + j>: зілля, знання		+	+												2	
28	Зміна поч. je->о-: озеро, олень	+	+	+												3	
27	ч, дж < tj, dj, kt'>: свіча, ходжу	+	+	+												3	
49	Словотвірні суфікси -чик-, -овик-, -иха	+	+	+												3	
53	Пестл. форми числ. двійко; трійка	+	+	+												3	
54	за-ғнадто: замало, zamalo, zaduzo			+	+											3	
48	Закінч.-і <ъ>: землі, рілля, ziemi, roli	+	+	+	+											4	
21	Немає асим.: близько, тяжко, smuzka	+	+				+	+								4	
17	Розв. псл. [ɔɔ] [ow]: вовк, ловний	+	+				+	+			+					4	
31	Протетичний г-: гострий, горіх, Ганна	+	+			+	+									4	
1	Розв. "і" зі старого "ъ": слів, вінок			+		+		+				+				4*	
14	дз, дж: давн, джміль			+	+	+		+								4	
11	h < зі старого g	*	+			+	+		+	+						4	ір
2	і < [ŷ] < "О": кінь, віз, сніп, пізно			+	+	+	+	+								5	клт
43	Двоїна: очима, дверима, плечима			+		+	+	+			+					5	
71	Закінч. -мо: знаєМО, лишеМО		+	+		+						+	+			5	
19	Нове "вставне л": сплю, сплять	+	+	+		+					+	+				6	
33	як- (не как): як, який, яка, яке, які		+	+	+		+		+	+						6	
13	Протетичне в-: вухо, вуса, вулиця		+	+	+		+	+								6	
42	-ові у дав.: президентові, братові			+	+	+	+	?	+	+						6	
74	1 ос.наказ.сл.: спімо,лімо,лаймо,граймо			+	+	+	+	?	+	+						6	
55	Ст.пор з най-лај-,пеј-:найвижче,найдали			+	+	+	+	+	+	+						7	
46	-у/-а род.в.: народу, раю, підмета			+	+	+	+	+	+	+						7	
34	Поч. ро-ло-: робота,рости,розум,роз-			+	+	+	+	+	+	+						7	
30	Немає складотв. -г-, -і-	+	+	+	+	+	+							*	+	7	
57	Новація: їн-ій, -я, -с, -і		+	+							+	+	+	+	+	7	
9	Рухомий наголос	+	+	+							+	+	+	+	+	8	
24	Перех. g'v, kv > zv sv: цвісти, звезда	+	+	+							+	+	+	+	+	8	
4	і, ы > и [i]: вийди, милий, сизий			+					+	+	+	+	+	+	+	9	
20	Немає "цокання"			+			+		+	+	+	+	+	+	+	9	фін
5	ъ, ь > е: осел, овес, орел, козел			+	+	+	+		+	+						9*	
41	Ії палат.: руці, ноці, мусі, у молоці			+	+	+	+	+	+	+						10	
26	Немає пом'як.перед е і десять, не сила			+		+	+	+	+	+	+	+	+	+		10	
25	Спрощ. ti, di > л: молитва, мило, шало	+	+	+		+				+	+	+	+	+		10	
44	Клич.в.: брате, батьку, мамо		+	+	+	+			+	+		+	+	+		11	
7	Відсутність редуції		+	+	+											11	
12	Стверд губ. і р прко.кров,лекар (не rjakar)		+	+	+				+	+	+	+	+	+		11	
32	Відс.перенес.наг: рѣд роги, не roli		+	+												11	
22	Немає оглуш.+#: дуб, низ, книг		+	+												11	
51	Стяг.прикм.: стара,цікаве,перша		+	+	+				+	+	+	+	+	+		11	
45	Мн.-и: роги, боці, дроти, тендери		+	+	+				+	+	+	+	+	+		12	
8	Відсутність "акання"		+	+	+				+	+	+	+	+	+		12	блт
18	Тверді губні перед е і #: вісім, верф		+	+					+	+	+	+	+	+		12	
23	Втрата носових: дуб, п'ять, сяду, кут	+	+	+					+	+	+	+	+	+		12	
76	Відс.-ль у 3 ос.одн: іде, несе, товче, пече		+	+	+				+	+	+	+	+	+		13	
Σ		11	29	82	22	27	29	19	23	23	18	21	20	20	21		
№	Зміст риси	Рос	Біл	Укр	Пол	Нлж	Влж	Плб	Чес	Слц	Слн	Хрв	Срб	Мқд	Блг	N	Кнт

Рис. 6 Риси української мови, специфічні лише для неї (угорі, N = 1: 34 унікалі) та спільні з іншими слов'янськими мовами (унизу, N = 10/13: 14 фреквенталей). 19 рис звукової та граматичної будови (майже чверть) спільні в українській зі слов'янськими, крім російської та білоруської. Ці об'єктивні мовні дані виявляють як всеслов'янські зв'язки української мови, так і меншу участь у спільній праслов'янській історії периферійних мов з найменшою кількістю групових спільних рис, що пояснимо географічно

3 верхньолужицькою	3 нижньолужицькою
<p>SL: wona wono woni вона воно вони (чес., пол. ona ono oni), nchtó nixto (чес. nikdo, пол. nikt), nikoňo nikoňo (чес. nikoňo, пол. nikiego), tohodla, njech nexaj, šće ŗceł, teŷ, phi, sebi, wotkal wídkilь = zwotkel. V: čekać tikaći, čučać čuħati, hanić, hojic ~ ликовати, křiwdźic, lušćic, naswarić, nawabić, pochadžeć pochoditi, podsuwać, porubać, přesunyć, rjehotać perotati, schilić, sluchać, snědać, spalić, spěwać, škrabać, wječeřeć, zrozumić, žortować. VR: hrimać so, porağ so poratitsja (чес. páratí se, пол. parać się), přitulic so, smykać so, zanuric so. AV: darmo ~ дарма, zadarmo, mjezwocił, naraz raptom, nazdala zdala, romału, trochu трохи, čeŷko, wšelako wślajko, zbliska. AJ: dokladny, wuski вузький (чес. úzki, пол. wąski), ľahodny, ľepši, najhorši, najmudřiši, najwyši, nastupny, njebohi небіжчик, njerorjadny, plodny, poboŷny, porjadny, runobjezny, runocasny, smuhaty, čeŷki, starodawny, trěbny, wbohi, wědomy, wětny, wěryhódný!, wjerbowy, wohidny oġidny, wotrowědny відповідний, wukrajny іноземний, zanjeħany zaneħajajny, SF: cholowy холява (чес. holiňka, пол. cholewa), hańba, hospoda, hra, hriwna, kačka, kotwica, křiwica, kula, kurjawa курява, kwětkal, ľěščina, ľičba, ľoboda, ľuka лука, mjeřšyna, nadžija, swajba swajba (лівоб.), paproć, plachta, podľoha підлога, podoba, pokuta, poraŷka, potwora, přewaha, rycha, rođina, rostlina, rozmoľwa, runowaha, samota, skiba хліб, smuħa, smuľka, suchočina сухоти, šija, škoda, trawicka, třeħa, třeľba, wada, waha, wahi, wařtora вівторок (чес. úterek, пол. wtórek), wěra, wěŷa вежа, wjerba, wotměna відміна, wuzda, zasada, žratwa. SM: chorhoj корогва, gwałt, hospodar, kačor, kazak ~ наказ, kat, keluch, listonoš, mjelct metelik, nahlad нагляд (чес. dozor, пол. nadzór), naklad, napad, napis, nasyp, pohlad погляд, postup наступ, pas, počatk початок, powětr повітря, powjerch, přiľkad, ptak, pysk, řezbar різьбяр, rjehot perit, rozhlad, rozpad, rozum, skutk вчинок, snědaň, spěw, sušenki, tchór, třeħar, wěchć wixoth, wjaz, wječeř večer, wječor večir, wosk, wotročnik відпочинок, wuber вибір, wuhler, wuj, wukrajnik іноземець, wusy wusi (чес. vousy, пол. wąsy), zastupnik заступник, žort жарт, župan. SN: myto, njebožatko бідне дитячко (пор. небожата), paliwo, rasmo, pochowanje, powěkoł, smaħa, slubjenje, scieħno, čěsto, wěno віно, wóčko бп. вочки, wucho, wuhlo вугіль (чес. uhľ, пол. węgiel), wotkryće відкриття, zboŷe щастя.</p>	<p>wón wóna wóno він вона воно, jogo jeje jich ўого її, їх, jomu jim ўому ім, pšez njogo через нього, čto хто, kogo, z kim, togodla ст. укр. того для, pokuta покута, rozsud розсуд, susedka сусідка, ľičba лічба, Zaspul/ Zaspna, cerkwja церква, cłowjek чоловік, galuz(ka), keluch келух (укр. діал. [келюх]), póraš se поратисся (Ту se póraš ako chudy kral na wójnu), musy мусить, žekuju se дякую, žycys зичити, komužiš комузитисся, spiwaš спивати, spiwa спивá, spiw спив, lipaš глипнати, wogľeđaš оглядати, jětny їмо, gótny готуй, graj грай, pó nana jěš по батька їхати, wócyма очима, na dvě sľowje на дві слова, krotki krotšy nejkrótšy короткий короткий найкоротший, wusko wuscej nejwuscej вузько вужче найвужче, a tak dalej [a taŷ dalej], укр. діал. i maľ! дані, gra, wogęń, noŷyce, pomale, hynakšy do nas, do того, na swajžbu свайба (лівоб.) [AUM, I, k. 114], nade mni наді мною, pode mnu, woľojnik олівець, pšedewšym передовсім.</p>

Рис. 7. Аналогії між українською та серболужицькими мовами

мологічного [e] ще з другої половини XII ст. пам'ятки досить часто відбивають написанням так званого нового Ъ ("ять"): *ремьнь, камьнь, пьць* (Є. Добр., 1164, з зв., 14, 61)... Компенсаційне подовження етимологічних [o], [e] не становило, очевидно, загального для всіх говорів давньоруської мови фонетичного явища. Зважаючи на відміну долю цих голосних і на свідчення походження, можна припустити, що воно охопило лише ті східнослов'янські діалекти, на основі яких сформувалась українська мова (пор. укр. *віл, піч* ← *вѣл, пѣч* ← *волъ, печь*; рос. *вол, печь*; білор. *вол, печ*)» [Жовтуброх 1980, 75].

З ґрунтовних досліджень Х. Шустера-Шевця тепер випливає, що компенсаційне подовження етимологічних [o], [e] властиве не тільки українській, але й верхньолужицькій мові (характерне зауваження Х. Шустера-Шевця: ці аналогії, хоч явно численні й системні, «однак, досі в ході обговорення розглядалися як випадкові збіги»). Різні стадії цього процесу очевидні й у чеській, словацькій, польській, полабській мовах, що раніше, виходить, також свідомо замовчувалося (!). Аби скласти уявлення

про реальні масштаби і ступінь системності цього явища, потрібно було розглянути якнайповнішу таблицю таких проявів у мовах слов'ян. Через численність прикладів з новим «ять» на першому етапі було вирішено обмежитися історією етимологічного [o]. Наслідки зведення відображені на рис. 9 (слова, що втратили цю давню рису, показані курсивом на сірому тлі).

Таблиця містить повніший перелік лексем з особливістю, вказаною Х. Шустером-Шевцем. З неї видно, що 62 одиницям українського словника з цією особливістю відповідають у самій лише верхньолужицькій 40 слів, а крім того – у польській 34, у чеській 24 і у словацькій 13. Але найбільшою несподіванкою стали аналогії з полабською мовою – їх виявилось ще 46. Так у світлі отриманих даних українсько-полабські спільні риси почали виглядати як особливо важливі, причому, половина їх звук-у-звук збігаються з українськими діалектними формами з Сіверщини й Чернігівщини: snür ~ snüp, rür ~ rüp, düm ~ дум, büb ~ буб, büle ~ булько, nüz ~ нуж, döl ~ дؤل, söli ~ сؤل, pös ~ нүс тощо. Те саме явище існує і в говірках Закарпаття, де його віддавна позначають знаком *ў*, напр. *зўр*,

звору; *Антїў П'отїўк, В'ўїкїў Ярок* [СГУ, 127, 22, 113]. Не виключено, що, коли б від полабської мови збереглося більше текстів, кількість слів з аналогами до українського діалектного *ў* була б також більшою (зокрема, для лексем укр. *бір, бій, бік, кіл, рід, рій, бобер* {бїбр}).

Під час укладання таблиці було з'ясовано гідні подиву деталі. Так, говорячи про окремі варіанти перекладу дієслова рос. *пойти*, словник чеської мови зазначає: «для майбутнього часу вживаємо форми *pjǐdu, pjǐdeš*» [РЧС, 755]. Виходить, на тлі вже і так значного лексичного багатства відповідників, чеська мова за 1000 км на захід зберегла форми словозміни з відображенням тої самої спадщини праслов'янського часу, що й поліські укр. *пїїдем, пїїдеш*, і аналогічні сіверські *пїїдем, пїїдеш*. Набувають осмислення як не випадкові, а саме системні, прадавні явища праслов'янського часу інші непрямі словоформи дієслів та іменників з компенсаційним подовженням, яких не прийнято фіксувати у словниках. Їх же можна почути й у живому українському мовленні людей у селах на півдні Чернігівщини й на Сіверщині – *мїг, побїг, приңїс, з нїг, коло ворїт, у двїр, на порїг, за хвїст, двїх дорїг* тощо.

У матеріалі, заведеному до цієї таблиці, є дві колонки поліських діалектних форм української мови, документованих картами АУМ. Неминучій неповноті цих даних для сіверської говірки вдалося частково зарадити тим, що вони порівняно добре відомі автору з мовлення кількох поколінь

НАБУВАЮТЬ ОСМИСЛЕННЯ ЯК НЕ ВИПАДКОВІ, А САМЕ СИСТЕМНІ, ПРАДАВНІ ЯВИЩА ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО ЧАСУ

нашого роду і дотепер представлені у місцевій говірці с. *Клишки* См Шостка. Хата моєї двоюрідної бабусі Анастасії Степанівни Киндяк (Цемко) досі стоїть у Клишках на Ошмані, неподалік від урочища *Обўрок* («обірок; місцевість біля бору»). У мовленні її сестри, а моєї бабусі Марії Степанівни (1891-1980) я уперше почув форми *булько, тобо бляче), двїр, снїп*.

Пасічникували і чоловік Марії Олексіївни Киндяк (онуки Анастасії Степанівни) – Федір Миколайович Лисокінь (від нього почути назви *вўск, мўд, рўй*), і дід Марії Олексіївни по лінії її матері Надії Іванівни Киндяк – Іван Павлович Підгорний (1962 р. я записав з його пояснень про життя бджіл слово *бўбрик* – лише тепер здогадуюся, що це назва «обририк», медоносна трава, на квіти якої бджола охоче летить навіть «к'єрез хвоїну» тобто через ліс).

Звук *ў* вимовляють на Сіверщині як «і» з трохи витягнутими вперед губами (схоже на німецьке *ii*). У розмовах родичів між собою та з односельцями звичними є форми слів *нўж, стўл, кўнь, мўст, мўг, вўз, вўл, кўл, крўль, гвўзд, привўз, не дўжде, пўйдеши, пўзно, пўзнала, пўдклади, пўдкўв, сўль, рўзка, хвўртка, рўст, мўст, порўг, гўсть, нўс, кўт, хўд, нўч, дўм, гнўй, пўд, бўк*. Цей неоціненний мовний спадок, як тепер виявляється, прийшов до нашого роду з сивої давнини праслов'янських часів.

Слово *крўль*, діал. сіверс. [крўль], запозичене, як і слово *король*, через праслов. *koŕľь на початку IX ст. з власного ім'я володаря франків Карла Великого – д.вн. *Karl* (768-814). Існування польської форми *król* і ст. нлуж. *król* [ЕСУМ, III, 39] давало б підстави очікувати ст. чес. *král, ст. слц. *król, ст. влуж. *król. Але трьох останніх форм не засвідчено. Через історичні обставини (війни Карла з Аварським каганатом) влуж. і нлуж. *król* запозичені через чес. *král*, слц. *král* – з географічно південних слов'янських мов: болг., макед. *kral*, серб. *kralь*, хорв. *kral*, слн. *králj*. Разом з тим, укр. сіверс. [крўль] може продовжувати тільки західні форми.

У який спосіб могли утворитися і зберегтися в полабській та окремих говірках української мови такі нетипові для слов'ян голосні звуки? Думки мовознавців з цього приводу поділилися. Як зазначає підручник «Історична граматика української мови», «подовжених [ō], [ē], що розвинулися з етимологічних [o], [e] ще на давньоруському ґрунті внаслідок занепаду зредукованих [ъ], [ь] у наступному складі, українська мова не зберегла» [Жовтобрюх 1980, 92]. Ця віртуозна пропагандистська фраза залишає враження,

Рис. 8. Мови-нащадки діалектних комплексів IV ст.

що українська втратила те, що інші нащадки «давньоруської», мабуть, зберегли. З початку фрази впливало б, що «давньоруський ґрунт» включав діалекти-предки білоруської та російської – але ж це не так (с. 75 підручника). Лише з дуже широкого контексту (с. 75, 92, 93) можна твердити, що прес радянської цензури розчавив тут думку професора М.А. Жовтобрюха. На с. 75 чітко сказано, що компенсаційне подовження стосується лише української, але невідоме білоруській і російській: отже, дві останні мови й не можуть «зберегти» те, чого не мали. Українська ж *таки зберегла* ті подовжені [ō], [ē] (з етимологічних [o], [e]) – але у вигляді їхніх історичних континуантів (продовжень) [i], причому – через низку звукових перетворень, надійно і масово дотепер документованих в українських діалектах і говірках. Як незворушно продовжує далі М. Жовтобрюх, «у всіх південно-східних та за незначним винятком південно-західних [українських] говорах голосні [ō], [ē] змінилися в [i]: [стōл] → *стїл*, [сēл] → *сїл* (род. відм. мн.). Секундарний [i] в ідповідно до давніших [ō], [ē] становить норму і сучасної української літературної мови (і тільки її. – К.Т.). Проте в північних і деяких південно-західних говорах відомі й інші рефлексії цих голосних. У північних говорах вони звичайно залежать від наголосу.

У наголошеній позиції відповідно до [ō], [ē] поширені дифтонги різного типу: [iē], [yo], [yi], [yī] і *деякі інші*. Дифтонг [iē] розвинувся з [ē], у наступному складі після якого занепає [ъ]: [п'і'єч], [ш'і'єст']. Інші дифтонги виникли на місці [ō] та [ē], після яких занепає зредукований [ъ]: [стўол], [стўел], [стўил], [стўїл], [нўос], [нўес], [нўїс], [нўїс] тощо. У ненаголошеній позиції виступає здебільшого голосний [o], [e]: [мўост], [мўїст], [мўїст], але *мости*, [вўоз], [вўез], [вўїз], [вўїз], але *возки*, [тўотка], [тўетка], [тўїтка], [тўїтка], [сўол], [сўел], [сўїл], [сўїл], але [пўепл], [бўсен'], [кўмен']. В окремих північних говорах у наголошеному складі відповідно поширена вимова [y] або [и]: *вун*, *муст*, *виз*, [сўїл], [тўїтка], *вин*, *мист*, *виз*. Монофтонг [y] на місці наголошеного [o] знають і деякі закарпатські говори» [Жовтобрюх 1980, 92-93].

У наведений цитаті, у 4 прикладах з *ў < e* в 6-му рядку знизу, як виняток, замість вказаних у тексті підручника нібито пом'якшених [н'] подано початковий непом'якшений [н-] згідно з об'єктивно зафіксованими даними А.Кантаріні. Цю зміну внесено на підставі відкриття цим лінгвістом в українській мові двох різних [i] – континуантів етимологічного [ō] та [ē]. Збирачі польової інформації (а це робилося у 1940-1950-і роки) могли не вловити цих тонкощів з цілком зро-

зумілих причин – через інтерференцію літературної мови, брак відповідних інструментів і європейського рівня фонетичної підготовки (пор. так і не названий серед голосних [y] як звукотип поряд з [y] та [и]: його наведено лише у численних прикладах реального звучання).

Тим цінніше свідчення безстороннього кваліфікованого свідка, яким є іноземний вчений, відомий італійський славіст. Нагадаймо наведене вище місце з праці А. Кантаріні: «З огляду на те, що приголосна перед **і** < Ъ м'яка ("д'яти, п'яня, сьняг". – К.Т.), а перед **і** < /о/ – тверда, точно як перед "и" (Дім, пізно, сніп). – К.Т.), ці дві голосні "і" більше не можна вважати *позиційними варіантами* єдиної фонемі, вони **мають розглядатися, як ДВІ РІЗНІ ФОНЕМИ**. На сьогодні це **ексклюзивна особливість української мови**, яка продовжує в цілком оригінальний спосіб фонологічну опозицію, втрачену в усьому слов'янському просторі майже тисячу років тому» [Cantarini, 175-176]. Отже, [н'іс] ~ носи і [н'іс] ~ несе; [с'іл'] ~ солі і [с'іл'] ~ села.

Повернімося до тексту підручника: «На підставі рефлексів [ō], [ē] у північноукраїнських і деяких південно-західних [українських] говорах припускають, що перехід давніх [ō], [ē] в [i] відбувся в українській мові через стадію їх дифтонгізації. Голосний [ē] перед колишнім складом з [ь] через стадію [iē], так званий новий [ѣ] ("ять"), розвинувся, як і давній [ѣ], у монофтонг [i]: печь → [п'іеч'] → [п'іеч] → піч. Староукраїнські пам'ятки засвідчують голосний [i] в такій позиції з другої половини XIV ст. написанням літери і замість є: *шисть-дєсать* (Р., гр. 1359, 10), *шистьятого* (Р., гр. 1366, 12). Розвиток [ō] в [i] відбувся, імовірно, через дифтонги [yo], [ye], [yi], [yі] і близькі до них: *стогъ* → [стōг], [ст'ōг], [ст'уег], [ст'уиг], [ст'уіг] → *стіг*.

Аналогічним шляхом розвивався й голосний [ē] в [i], якщо в наступному складі занепадав зредукований [ъ]: *селъ* (род. відм. мн. ім. село) → [с'єл], [с'юол], [с'юил], [с'юіл]... → сіл. Давньоруські пам'ятки південного походження (!) ще з XIII ст., а особливо часто староукраїнські пам'ятки на місці **о** та **е** в новому закритому складі засвідчують на-

писання літер **у, ю: субутный, щюдръ** (Тип., єв., XIII ст.), *добро-вулно, ларивунъ, василювъ* (Р., гр. 1366, 12), *на своємъ* (Р., гр. 1398, 57), *Кундратъ* (Р., гр. 1400, 61), *твуй, свуй* (ПЄ, 291), *поклунъ, посланцувъ* (Лист Б. Хмельн. 8. VI.1648; ВУР, I, 33) і багато інших» [Жовтобрюх 1980, 93].

На тлі викладеної панорами даних письмових джерел і діалектології згадане вище припущення про «прямий західний вплив» на формування фонемі укр. діал. **ў** виглядає поверховим і спричиненим неповнотою врахованих даних. «Більшість радянських вчених (Л.А. Булаховський, Ф.П. Філін та ін.) поділяють традиційний погляд на такі написання, якого додержувалися ще О.О. Потебня, П.Г. Житецький, О.О. Шахматов, вважаючи, що дифтонгізацію [o], [e] пережили всі українські говори і що літери **у, ю** на місці давніх **о, е** в новому закритому складі позначали дифтонгічні голосні різної якості.

Проте висувуються й інші припущення щодо переходу [ō], [ē] в [i]. Т. Лер-Сплавінський, наприклад, дифтонгізацію давніх [ō], [ē] в нових закритих складах обмежував лише північними говорами української мови, а в її південних говорах, на його думку, перехід [ō], [ē] в [i] відбувся через звуження цих голосних у монофтонги [y], [yі], що потім делабілізувалися, і далі в [i]. Проте припущення, що передбачає перехід [ō], [ē] в [i] через стадію їх дифтонгізації, видається більш аргументованим, тим більше, що в деяких периферійних говорах південно-західної діалектної групи, як-от в гуцульських на Сучавщині, ще і тепер збереглися на місці давніх [ō], [ē] в новому закритому складі різного типу дифтонги, причому не тільки в наголошених, а й в ненаголошених позиціях: [м'юист], [в'юин], [б'юіше], [в'юіц'а] – літ. *міст, він, більше, віця*» [Жовтобрюх 1980, 93].

Кількісні дані **рис. 9** впорядковані на **рис. 10** за числом слів з компенсаційним подовженням в кожній з мов та за числом мов, у яких представлено дане слово (К_с – К_с).

Другий свідок існування праукраїнської мови – полабська мова

З наведених даних видно особливу вагу свідчень полабської

мови, тому їх слід розглянути окремо. Полабські дані важливі, зокрема, тому, що полаб'яни жили ще далі на захід від українців, ніж серболужичі. В такому разі до пари «українська/ полабська» поготів застосовні твердження, прийнятні для пари «українська/ верхньолужицька», а саме: **1** «*Великі розміри території поширення ізофон, як правило, вказують на велику давність мовних інновацій*» [Шустер-Шевц 1976, 74]; **2** «Показовіші стосунки менш сусідські, тобто "чистіші" й не затемнені "перешкодами" тривалого спілкування» [Трубачев 2003, 9]. Так само для українсько-полабських аналогій слушні слова О. Стрижака, сказані з приводу українсько-верхньолужицьких аналогій: **3** «Одним із наслідків цього зіставлення є виявлення історичних коренів української мови, взагалі легалізується поняття її попередниці – мови праукраїнської» [Стрижак 1991, 178].

ЕКСКЛЮЗИВНА ОСОБЛИВІСТЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ ПРОДОВЖУЄ В ЦІЛКОМ ОРИГІНАЛЬНИЙ СПОСІБ ФОНОЛОГІЧНУ ОПОЗИЦІЮ, ВТРАЧЕНУ В УСЬОМУ СЛОВ'ЯНСЬКОМУ ПРОСТОРИ

Полабська мова, інакше – мова древ'ян на Лабі, належала до лехітської (= північнослов'янської) групи слов'янських мов (разом з кашубською, ободруською та ін.). Розташована на крайньому заході слов'янського світу, вона була вживана до середини XVIII ст. у Німеччині на лівобережжі *Лаби* (Ельби) в околицях Люнебурга, Люхова і Сютена. Збереглися нечисленні тексти, укладені одним полаб'янином і кількома німцями, які цікавилися слов'янським фольклором на межі XVII і XVIII ст. Переважна більшість наведених далі прикладів цитована за книгою: Polański K. Gramatyka języka połabskiego. – E-version, 2010. Доповнення з [Lehr-Splawiński; Schuster-Sewc] і сучасних сайтів Інтернету. Почнімо з явищ фонетики.

1. Найпомітнішими є численні випадки заміщувальної довготи з наслідком **о > ū**. У од-

	Верхньолужицька		Полабська		Українська			Польська		Чеська		Словацька				
	Наз. відм.	Непрямі	Наз. відм.	Черн.	Сівер.	Наз. відм.	Непрямі	Наз. відм.	Непрямі	Наз. відм.	Непрямі	Наз. відм.				
1	nóž [nuž]	noža	nüz	нуж	нўж	ніж	ножа	nóz [nuž]	noža	nůž [nuž]	nože	nôž [nuož]				
2	mój [muj]	moje*	müj	муй	мўй	мій	мої	mój [muj]	moje	můj [muj]	moji	môj [uo]				
3	tvój [tvuj]	tvoje*	tüj	твуй	твўй	твій	твої	tvój [tvuj]	tvoje	tvůj [tvuj]	tvoji	tvôj [uo]				
4	póřdu [u]*		püjd*		пўйде*	піде*	піти*	póřdzie*		půjdes*		pôjdes*				
5	(stólc)[stulc]	stolca	daisko		стўл	стіл	стола	stól [stuł]	stoła	stůl [stul]	stolu	stól [stuoł]				
6	bór [bur]	bora	ʔ**bür			бір	бору	bór [bur]	boru	bór, bor		bôr [buor]				
7	ból [bul]	bole	büle		бўлько	біль	болю	ból [bul]	bolu	bol		bôł [buoł]				
8	wólny[wulny]	wola*	wúlia		вўльно	вільно	воля*	wolny	wola	vúle[vule]	volný*	vôle [uo]				
9	kóni [kuń]	konja	tün	кунь	кўнь	кінь	коня	koń		kůń [kuń]	koňa	kôň [kuoň]				
10	móst [munst]	mosta	móst		мўст	міст	моству	most		mústek[u]	most*	most				
11	róst [rust]	rosta	rüst	руст	рўст	ріст	росту	(róść)	roście*	rúst[rust]	rosta	rast				
12	dwór [dwur]	dwora	dör		двўр	двір	двору	dwór [u]*	dworu*	dvůr [u]	dwora	dvor				
13	lój [luj]	loja	lüj		лўй	лій	лою	lój [luj]	łoja	lůj [luj]	loju	loj				
14	hórka[hurka]	hora*	d'ürkä		гўрка	гірка	гора*	góřka [u]	góřa	hůřka	hora	hora				
15	kózka[kuzka]	koza*	t'uskä		кўзка	кізка	коза*	kózka [u]	koza	kózka*	koza	koza				
16	Bóh [buh]	Boha	Büg			-Біг	Бора	Bóg [bug]	Boga	Bůh[buh]	Boha	Boh				
17	sól [sul]	sele	söli	вуз	сўль	сіль	соли	sól [sul]	soli	sůl [sul]	sole	sol'				
18	hnój [hnuj]	hnoja	gnü		гнўй	гній	гною	gnój[gnuj]	gnoja	hnůj[hnuj]	hnoju	hnoj				
19	wóz [wuz]	woza	váz	вуз	вўз	віз	воза	wóz [wuz]	wozu	vůz[vuz]	vozu	voz				
20	hózdź[huzdź]	hozďa	jüzd		гвўзд	гвізд	гвоздя	gwózdź	gwózdzia	hřebík		klinec				
21	róh [ruh]	roha	rüg	руг	рўг	ріг	рогу	róg [rug]	rogu	roh		roh				
22	pózndni [u]	posdže	púznü	пузно	пўзно	пізно	упоз-	pózny [u]		pozndni		pozndny				
23	próh [pruh]	proha	porg		порўг	поріг	порогу	próg [prug]	progu	práh		prah				
24	měd [mid]	medu	med		мўд	мід	меду	miód[mud]	miodu	med		med				
25	ród [rud]	roda	ʔ**rüd	руд	рўд	рід	роду	ród [rud]	rodu	rod		rod				
26	rój [ruj]	roja	ʔ**rúj		рўй	рій	рою	rój [ruj]	roju	roj		roj				
27	bój [bu]	boja	ʔ**büj		бўй	бій	бою	bój [bu]	boju	boj		boj				
28	plót [plut]	plota	plót		плўт	пліт	плоту	plót		plot		plot,plat				
29	wón [vun]	joho*	vân	вун	вўн	він	його*	on		on		on				
30	wósk [wusk]	woska	vâsk		вўск	віск	воску	wosk		vosk		vosk				
31	hósc [husc]	hosca	güst		гўсть	гість	гостя	gośc		host		host				
32	kósc [kusc]	košca	t'üst		кўстка	кістка	кості	kośc		kost		kośc'				
33	[hóhc] [tu-]	lošcä	lü'tet		лўтєт	лікотєт	[локїтєт]	łokieć		loket		laket'				
34	kónc [kunc]	konca	t'ünäc		дєкўнч	кінець	доконан-	koniec		konec		koniec				
35	nós [nus]	nosa	nös	нус	нўс	ніс	носа	nos		nos		nos				
36	kóčka[kučka]	kóčki	t'ötä		кўт	кіт	кота	kot		kat		kočka				
37	wólša [u]	wolše	wúlsa		вўльха	вільха	вільхи*	olcha		olše		olše				
38	pěc [pic]	pjegy	pic		пўч	піч	печі	piec		pec		sporák				
39	nóc [nuc]	pjegy	nüc	нуч	нўч	ніч	ночі	noc		noc		noc				
40	hróžba [u]	hroža*	grüzne			грізний	гроза*	groźny		hrozny		hrozny				
41	wól		väl	вул	вўл	віл	вола	wól [wuł]	wola	vůl [vuł]	vola	vól [vuol]				
42	koł		ʔ**t'ül		кўл	кіл	кола	kól [kuł]	koła	kůl [kuł]	kola	kól [kuol]				
43	mogł		müg		мўг	міг	може*	móg[mug]	moga*	můžeme	možno	môže				
44	doł		döl		дўл	діл	долу	dól [duł]	dołu	důl [duł]	dołu	dol				
45	poł		pöl		пўв-	пів-	полу-	pól [puł]	połu	půl [puł]	polu	pol				
46	hrěchow		grechüv		грїхўв	грїхів	грїхів	grzechów		hříchů		hrěchov				
47	bob		büb		бўб	біб	боба	bób [bub]	boba	bob		bôb[buob]				
48	słow		slüvü		слўв	слів	бобра	słow		slov		slov				
49	bobr		ʔ**bübr		бубрик	{бібр}	бобра	bóbr [bubr]	bobra	bobr		bobor				
50	?		?		хвўртка	хвіртка	форта	furta		fortna		fortňa				
51	dom		düm		дўм	дім	дому	dom		dům[dum]	domu	dom				
52	wowca		wúcia		вўвця	вівця	овець*	owca		ovce		ovce				
53	rola		rül'ä		рўлля	рілля	{роля}*	rola		rola		rol'a				
54	kupa		wóstrüw		о́стрўв	о́стрів	-ова*	wyspa		ostrov		ostrov				
55	nochc		nüchtjei		нўгті	нігті	підногог-	paznokcie		nehty		nehty				
56	snop		snüp		снўп	сніп	снопу	snop		snop		svázok				
57	skok		st'ük		скўк	скік	скоку	skok		skok		skok				
58	chošco		chöst		хвўст	хвіст	хвоста	[chwest]		chvost		chvost				
59	pop		püp		пўп	піп	попа	pop		pop		pop				
60	pod		püđ		пўд	під	под*	pod		pod		pod				
61	wot		wit			від	од*	od		-		-				
62	bok				бўк	бік++	боку	bok		bok		bok				
C	40		46					62				34		24		13

Рис. 9. Компенсаційне подовження голосних у б слов'янських мовах (i < o, i < e в закритому складі)

носкладових словах püd < *rodъ 'rod'; püd sa < rodъ se під себе; gang püd zima < (*gang з нім.) püd zemjejo 'хід під землею'; Gni, Gnj, Gny H (= gnüj < *gnojъ) 'гній'; tüst < *kostъ 'кістка' (пізніше додано st'ük 'скік' [Schuster-Šewc, 1291]). У двоскладових словах d'ürkă гірка, t'üskă 'кізка'; d'üzdě < *gvozdikъ 'гвіздок'; radüst' Radist H rádüst < *radostъ 'радість' Pln 51; rüznu (**rozъno*) 'пізно'. У трискладових словах: pütkladě < *rodъkladetъ 'підкладе' (це і приклад регресивної асиміляції за глухістю); püdrâjë < *rodъryjetъ 'підрие'. У дієслівних формах: zenâ, plüz detâ vâ zâipko (*žena, položi detě vъ zybyko), пол. kobieto (žono), položъ dziecko do kołyski (пор. укр. сіверс. *полууж, Палужскі* 'ойконім Положки', іменник укр. сіверс. *зубка* 'колиска'); ne-müg (сіверс. *не мюд*) 'не міг' 173; Toi, püjd sem 'ти піди сам'; püjd живо нагадує пол. *rójdz 'піді'*; пор. і сіверс. *тойдем, вюзьмем, пюдклади, кюстка*.

Складніше пояснити розвиток компенсаційного подовження у відкритому складі (хіба що вирівнюванням парадигми тих лексем, де **o** трапляється у закритому складі хоча б у одній з форм словозміни): lüfēt < *lokъtъ 'лікоть' << lüfât lokъtъtъ *локтем* 'ліктем'; djölü 'діло'; slüwü 'слово'; t'ünâc 'кінець' 40, 47; dü't'üncēt 'докінчити' 155 (пор. сіверське укр. *дол, слов, доконч*); düzâđdat 'діждати' 155; stüjĕ 'стоїть' (*не дюж-деш, стюй*); jolüvä < *jalovaja 'ялова'; tüpačâ < *korica 'копиця' od tüpâ < *kora 'кора' 60 штук' (5 коп); büžottü < *božetъko 'іконка' (укр. дитяче *Божутко*).

Українському **i** (діал. **y, ŷ**) рідше відповідає у полабській також огублена голосна **ö**, напр.: möst 'дорога бологом'; stjĭöt (= stöt < *skotъ) 'скот' (діал. *скът*); poipöl Pf (< *ropelъ) 'попіл'; göjä < *orlja 'рілля'; djölü 'діло'; pöl l'oto < *rolъ l'eta 'півроку'; Plotis vâza drenivoto gözgo < ... *vъze dernovatojo orzgo 'Пілат узив червону ризку' (пол. *gózge*). Дивний повний збіг полаб. морфемі vit 'від' (vit grex'iv 'від гріхів'; vitmäknöt 'відімкнути' 156): тобто, у своєму розвитку полабський **i** < **o** тут пройшов до XVIII ст. весь «український шлях» – **otъ > votъ > vut > vüt > vit**.

2. Значна частина полабських говірок зазнала відомого і в українській та нижньо-лужицькій переходу **ě > i**: Nidiglia Pf, Nidiglia K

(< *nedělja 'неділя'); Pnedigl Pf, Pnedigl K, pnedilg < *ponedělja 'понеділок'; poniedziatek'; Mich Pf, Mich K (< *měxъ) 'міх'; Junga difka K поряд з Junga Dēefka Pf (= jungâ (з нім.) *dēvъka dīvka 'молода дівчина'); Ghimiil H, Chimil HB, **Schemigl** Pf (=x'émil < *xъmélъ; 'xміль' прізви. **Шмігель**!); знову повний збіг полаб. jist і укр. 'істи' (jist vorě < *jēsti varitъ 'істи варити'); пор. і pic (< *peč 'піч').

3. Дуже поширене у полабській спільне з українською **протетичне v-**: vaūzda вузда [Polański, 39]; vaūjâ < *uja 'вуї'; vaūl celâ 'вулик бджіл'; vib'od < *obēdъ 'обід' (пор. укр. подільс. [zobid, vobid]); vaūi 'око'; vicaī 'ocy' (< *oči; пор. вл., нл. woko, укр. вічна-віч, білор. *вока, вочкі*); vaūsaī 'вуха' (*ušī); Wilse (< *olъšě) 'вільхи'; wausta (wäust) 'вуста'; visēm < *osmъ 'вісім'; vitmäknöt 'відімкнути' 156; vit grex'iv 'від гріхів'; ше vâgord 'город' 51; wattâun S (= vâtâin < *otynъ) 'пліт, паркан' (пор. іст. **Вотнин** 'Отинія ІФ' [ЛР, 399]); Woatryk H (= vâtrük < *otrokъ) 'син' (пор. влуж. wotročk 'слуга').

4. Переконливо і надійно засвідчений перехід **l > âl > âū** (який відбувся також і у словенській мові): tâūcě (= *tĕcetъ) 'товче', tâūci-sa < *tĕcetъ-se 'товчеться' 40; Pauna (< *rĕnaja) 'повня', Moniaroun (= mon з свн., *jestъ rĕnъjъ) 'повня', mon ja râūn < ... *jestъ rĕnъjъ 'місяць є у повні'; Tauste (< *tĕstъjъ) 'товстий'; Wauno (< vĕna) 'вонна'; ssaugkene (< *žĕknetъ) 'жовкне'; Wauck An (< *vĕkъ) 'вовк'; daūdiū (< *dlgo) 'довго'; māūcko < *mĕč- 'мовчки'.

5. Полабська зберегла виразні ознаки II палаталізації у відмінюванні іменників: чергування **k : c (ц), g : z (дз)** – пор. rōkā, rōce 'рука, руці' (< *rōka, *rōcě), nūgâ, nūze 'нога, нозі' (< *noga, *nozě), krig 'війна' (з нім.), vâ krige 'на війні'; *bozi 'боги'.

6. Перед **e** зберігається тверда вимова **n-**: nebū небо; sneďai < *sněgu 'снігу'.

7. Своєрідну північну ознаку має продовження у полабській груп **kvě-/gvě-**: kiōt < *květъ 'квітка'; gjozdâ < *gvězda 'зірка' (пор. рос. цвёл, звёзды).

8. Типовою західною ознакою – неспрошеною групою **dl-**: Weidloy (< *vidly) 'вила', Gadeloy (< *jedly) 'ялина', kraīdlotě < *kriđlatъjъ 'крилатий' з kraīdlě < *kriđlo 'крило'.

СК	Укр.	Плб.*	Влуж.	Пол.	Чес.	Слц.	Σ
K ₆	9	7	9	7	7	9	48
K _{3a}	10	9	10	9	10		48
K _{3a}	13	10	13				36
K ₂₆	9	6		9	6	4	34
K ₄	9	3	8	9			29
K ₅	10	10					20
K ₂₆	1	1			1		3
K ₁	1						1
	62	46	40	34	24	13	219

Рис. 10. Кількісні характеристики таблиці рис. 9

Спільні з українською риси морфології включають:

9. Системні аналогії у ступенюванні прикметників і прислівників. Вищий ступінь утворюється додаванням форманта **-se** (пор. *-uuij, -uuij*), а найвищий – префікса **na-**, що походить з ***naj-** [Polański, 153]: lepsě, tјordesě, zaīmnesě 'ліпший, твердіший, зимніший = холодніший'; nastaresě, naděbresě 'найстаріший, найкращий' (букв. 'найдобріший'); також pamānesâ < *namъnějšaja 'найменша'; pamanaĭ < *najmъněje 'найменше' (пор. укр. з пол. *при.наймні*); nadolej < *najdalej 'найдалі'.

10. Типові короткі форми прикметників: mucka midsa S (= mŭkřâ miz'â < *mokraja medja) 'мокра межа', drugi, druga (< *drugъjъ, *drugaja); jolüvä < *jalovaja 'ялова'; dibbra H (= dobrâ < *dobroje) 'добре'.

11. Є слід розрізнення закінчень **-a/ -y** в род. відм. однини: **-o: -ă** < *a і **-ai : -âi** : -ě < *u, напр. bügo < *boga 'Бора', zaivâtâ < *života 'життя'; sneďai < *sněgu 'снігу'; pelâině < *pelynu 'полину'.

12. Полабська засвідчує аналогічне до української давнє зникнення кінцевого **-ть** у з ос. одн.: trâšě (< *tręsetъ) 'трясє'; aiďě (< *idetъ) 'іде'; dâzd aiďě < *dъzъz idetъ 'дощ іде'; tâūcě (= *tĕcetъ) 'товче'; pütkladě < *rodъkladetъ 'підкладе', püdrâjë < *rodъryjetъ 'підрие'; svaĭtoĕ < *svitajetъ 'світає'; tok kâk boďě < *tako kako boďetъ 'якоś там буде'; jist vorě < *jēsti varitъ 'істи варити' (укр. *степове [варє]*); stâibō picě (< *skybo pečetъ) 'хліб печє'; Jole або jolojie S (= d'olâ, d'olojě < *dělajetъ) 'робити, працює', укр. галиц. [дїлâє] 'впливає'; šarpâr posě vŭce < (*šarpâr з ниж.-нім.) rasetъ ovъcě 'чабан пасє вівці' (пор. прізви. **Шапор.ин**).

13. Серед відмінникових прикметників (відповідь на питання чий?) форма malnaĭtŭv knexъ

'мельників слуга' [Polański, 100] фонетично і структурно якнайповніше відповідає українським сіверським сингтмам мельників кюнь, батьків порюг.

14. Форми род. відм. множини іменників жіп. роду мають характерний вигляд: **pütüv** < *rod'kovъ 'підків' (сіверс. подкюв, причому, тут засвідчені й **ġ**, **đ**: bđola terez xvojinu na bübryk letyt,; і подальше «керез»); tãî nemãš met draizëx büd'üv likãm manë < *ty ne-jmaš jëti dguzjijx bogovъ likãm (з нижнім., пор. лише, зі слов. закінченням -ãm < *-ьмь) мъпе 'ти не матимеш інших богів, крім мене'; caistë vit grex'üv < *čist'ьjъ отъ grëxovъ 'чистий від гріхів': Kristus ja caistë vit grex'üv < *... jestъ čist'ьjъ отъ grëxovъ 'Христос є вільний (досл. 'чистий') від гріхів' (сіверс. богів, гріхів).

В галузі лексики характерних збігів з українською значно менше, ніж у верхньолужицькій. Однак цікавими давніми германізмами виявляються, зокрема, полабс. stajbã (< *skyba) 'хліб', stãibq picë (< *skybq pečety) 'хліб пече', у якому упізнаване укр. *скиба*, *скибка* або *mestãr* з ниж.-нім. *mester* 'майстер'. У топонімічних дослідженнях 2006 р. було висловлене припущення про пов'язаність топооснови укр. Дуб-з готс. *daurjan* 'хрестити'. Для полабських топонімів, у зв'язку з формами назв **Tumbnéizia** Pf, **Tumbneizia** K, **Dumpneicia** H, **Dumpneitzia** B1 K. Полянські також зазначає: «дрпаяѣ 'хрещальня' (похідне від **дрпо** 'хрест')» [Polański, 89]: виходить, таке слово справді існувало у одній зі слов'янських мов. Це спонукає згадати топонімічні околиці схожих назв у топонімії України (р. ДУБНИЦЯ у с. Голувниця Рв Корець: КОЛОВЕРТИ, ДЕРМАНКА, ФРАНКОПІЛЬ, ХАРАЛУГ; пот. ДУБЕНЕЦЬ Лв Турка?: ЛЬНИК, ІСАЇВ, КРАСНЕ, РОПАВСЬКЕ та ін.).

Полабська мова має також низку прадавніх структурних відповідників російських мовних явищ. Сюди належать, зокрема, полабс. *kok* 'как' (пор. і нлуж. *kok* [Janaš, 181]): *kok wã nebesai tok po zemi* 'яко на небесах і на землі'; *Nitgitt* H, *nitjiddé* Mit (= *nitëd*(e)), *nit'ide* < *nekъde 'нигде' (ніде); *plãšq* < *plëšotъ 'пляшут' (танцюють); *l'ãn* 'лєн' (льон; ст. укр. *лен*); *rãzi* < *rъže 'житя' (пор. *рожь*,

ржи); *zobãl-sã* < *zabyľ-së 'забыл' (рос. розм. я забувся 'забув'); *tok kãk bōdë* < *tako kako bōdety 'как-то будет' і багато інших рис. Часом полабська виглядає радикальнішою за російську, як-от у послідовному переході **ë** (ять) в **o** під наголосом: *põl l'oto* < *roľ lëta 'півроку'; *pü d'olë* < *po dëlë 'по праці' (після роботи); *Siloüh* S, *Siljosi* HB, *Silgosi* Bc (= *zil'ozü* < *zelëzo) 'залізо' або *Ljõs* HB, *Ljoos* Bc (= *ľos* OT *lëšъ) 'ліс' (немовби «пол лєта», «по дєле», «желєзо» (як у рос. *железка*), «лєс»).

У полабському відмінюванні наявне чергування новішого (?) походження (нібито «вирівнювання») *k*: *ġ*, *g*: *đ*, *χ*: *χ'*, як-от *roķã* 'рука', *priz ročë* 'без руки' (*roķa, *perzъ roķy); *nügã* 'нога', *pritë nüd'ë* 'на ноги' (< *noga, *perky nogy); *grex* 'grzech', *grex'ë* 'гріхи' (< *grëxъ, *grëxy). Це знову очевидна аналогія до рос. *рука/руки*, *нога/ноги*, *ухо/вухе*, хоча тут вона і співіснує з ознаками II палаталізації (*roķã*, *ročë* 'рука, руки', *nügã*, *nüze*). У світлі полабських даних чергування *k*: *ġ*, *g*: *đ*, *χ*: *χ'* виглядає, поперше, давнішим, а по-друге, географічно «північним» слов'янським (периферійний архаїзм?). Справді, важче пояснювати цю рису як інновацію, коли вона відбулася незалежно у двох територіально роз'єднаних мовах (російській і полабській) і при тому зі схожим результатом (і тут застосовне положення Х.Шустера-Шевця про те, що більші ізоглоси відповідають давнішим мовним явищам).

Як і в російській, існують форми партитиву (часткового відмінку) *drãv vist* < *drъvъ vezti '(при)везти дров' (чого?). Лехітські риси мови полаб'ян-венедів

словник містить слова, що згодом збереглися одне в українській, а інше в російській, як-от: *rãzi* < *rъže 'рожь', але і *vãz zaito* 'віз жита'.

Характер аналогій української мови з полабською відмінний від українсько-верхньолужицьких збігів, де вражає матеріальна близькість словників: тут цього немає. Разом з тим, за розвитком компенсаційної довготи полабська особливо близька до сіверської говірки української мови. Попри все очевидний доказ контактів носіїв праукраїнської мови з полабськими деревлянами (нім. *Drawen*, *Wenden*, *Winden*). Ці аналогії спонукають уважніше придивитися до племінного складу носіїв полабської мови та подробиць їхньої історії.

ЕТНОНИМИ ПОЛАБСЬКИХ СЛОВ'ЯН

Явно зі степового іраномовного кола «сатрапових людей» вийшли назви племен *strupienice* (пор. с. *Strobów* мід. [strp-] 'сатрап' = *Skrobów* парф. [sxrp-] 'сатрап' Pl *Lublin*: за даними атласу [Encarta], деталі [Тищенко 2012a, 42]), *trzebowanie*, *drzewianie*, *s_lupianie* [stlp-], *słowinicy* (м. *Ślawno*), *głomacze* [там само, 114]; також *kaszubi* (*Starogard*), *polanie*, *opolanie*. Пор. пол. *szkrab* < [sxrp-]? 'жартівливе або пестливе про малу дитину' [SJP, 802], нім. *Krabbe* 'малюк'; *Krabat*(e), *Krobot* 'непосидюща, буйна дитина'; влуж. *Krabat* 'чаклун' [Schuster-Sewc, 658]; пор. і топооснову укр. *Шкроб(от)*.

Серед відомих і локалізованих назв західних слов'янських племен (рис. 11) ключовими виглядають геноніми доленці і далеминці (поруч струпениці, нішани, ніжиці). У світлі виявлених генетикою й мовознавством іранських коренів слов'янства (і особливими зв'язками назв річок Нис і м. Ниси Парфянської) ці назви можна інтерпретувати як вазівку на Каспійське море, назване у аль-Хорезмі Дейлемським морем (940-і рр.) [ДРЗИ, 190, 194; Тищенко 2012a, 112-113]. На це ж море вказують і сусідні з українськими геноніми доленжани, *wolinianie* *_волиняни* (Хвалин-'Каспій' [Тищенко 2012a, 111-112]), імовірно, моричани й кашуби [там само, 82-85]. При цьому повною аналогією до надбужських волин'ян є не лише генонім

ЗА РОЗВИТКОМ КОМПЕНСАЦІЙНОЇ ДОВГОТИ ПОЛАБСЬКА ОСОБЛИВО БЛИЗЬКА ДО СІВЕРСЬКОЇ ГОВІРКИ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

(*Wenden*, *Winden*) ведуть на слов'янську північ і зміцнюють докази автентичності, одвічності окремої назви давніх росіян (NB термін) і теперішньої Росії у мовах фінських народів – *Venäjä*, *veneläinen*. Іноді полабський

Рис. 11. Вкрани серед племен полабських слов'ян [МАН, 5]. Пізнішній Берлін (імовірно з полаб. *berl-/birl-? 'болото' [Kiss, 106]) показаний умовно пунсоном у центрі

wolinianie, але і факт розміщення тут же міста Wolin на острові Wolin, – пор. волиняни і їхня столиця місто Волинь на р. Гучва, л Буту, за 650 км на схід). Про Нису парфянську можуть нагадувати геноніми *niszanie* (біля далемінців!) і *niżyce* (неподалік від річок Nysa Lużycka і Nysa _Kłodzka) [Тищенко 2012a, 111].

НАЗВА WUKRAJINA З ПОГЛЯДУ ЛУЖИЧАН

Рідкісну нагоду проминали дослідники, обходячи увагою схожу на етнонім українців назву полабського плем'я *wukrzanie* «україни, вкрани» (рис. 11). Чому вона так подібна до ім'я «Україна»? Першим помітив схожість хоронімів *Україна* і *Uckermark* Й.Еглі [Egлі, 953], цит. за [Kiss, 669]. Цю етимологію згадує і О.Стрижак, хоча й під знаком запитання: назва *Україна* – «того ж кореня, що й хоронім *Укермарк* (?), земля полаб. *укрів*» [ЕСПР, 167]. Про плем'я укрів в області *Uckermark* (D Prenzlau) нагадують і назви р. *Uecker*, м. *Ueckermünde*, лісу

Ueckermünder Heide, с. *Ueckeritz*. Дотепер чомусь не було спроб пов'язати ці імена з місцевим серболужицьким мовним матеріалом. Якраз влуж. *wukraj* означає 'чужина', *wukrajnik* 'іноземець' [ODW, 162], і саме в цей осмислений ряд стає верхньолужицька назва України – *Wukrajina* [ЕСУМ, VI, 28], пор. укр. *Вкраїна*. У своєму етимологічному словнику серболужицьких мов Х. Шустер-Шевць вважає *wukraj* *Lehnübersetzung*, тобто калькою з нім. *Ausland* (букв. «за межна земля»), так само, як і *tukraj Inland*, *vótcny kraj Vaterland* [Schuster-Šewc, 661]: важливо, що лише тут ці назви системно протиставлені. Слід звернути увагу і на одвічність етнонімного суфікса -інці (*slowińcy*, *smolińcy*, *dalemińcy*), і на наявність у верхньолужицькій істотною для теми поняття «w slowjanskim wukraju», «у слов'янському зарубіжжі» [Мудра, Петр, 176].

З іншого боку, серед однокореневих українських слів також є українці: «жителі степової час-

тини України; степовики»; [Україна] «країна, яка лежить на межі або за межами батьківщини чи області» (Носович) [ЕСУМ, VI, 28]. Пор. білор. *україна* «місцевість за межами Білорусі, куди їздять на заробітки», також укр. [укравка] «залишок тканини після розкрою» [там само], вкрати (хліба). Вражаючі свідчення фольклору: «Прибуди, прибуди, мій миленький, з *україн далеких*» (Гринченко, ДВУ, 1945), «Ой горе, горе калині при долині Та так сироті *на чужій українї*» (ОАІМ) цит. за: [ЕСПР, 167]. Пор. і рос. *украина за Окою*, *Украина Терская – за (!) Білим морем* [Фасмер, IV, 157] (рис. 12).

Як відомо, минуле степового населення України – такі іранське й тюркське. З думкою про участь скіфів і сарматів в нашому етногенезі широкий загал звикся, а про історичну долю печенігів відомо менше: «Після загиби ірванської держави велика частина печенігів прийняла зверхність торків/огузів, а пізніше (починаючи з 1055 р.) половців-куманів та розплилася в них, щоб потім у великій мірі стати частиною *української мовної спільноти*» [Прицак 1970, 100]. З іншого боку, «в сучасній топонімії степової і лісостепової України та навколо неї масово документовані у назвах ознаки типового устрою *халифату* і його реального функціонування тут у Середні віки» [ІТУ, 179].

На цьому тлі збережена лексема *wukraj* та співіснування у верхньолужицькій мовній системі слів *wukraj* і *Wukrajina* може поставити крапку над і в етимології назв країни *Україна* і народу *українці*. У певний період етногенезу, під час століть слов'янізації степовиків, ціла Наддніпрянщина могла сприйматися іншими слов'янами (зокрема й лужичанами) як *slowjanski wukraj* «слов'янське зарубіжжя». Від нього утворений хоронім *Україна* (як *Буковина*, *Галичина*, *Воєводина*). Слов'янізувавши усіх своїх іранських і тюркських сусідів-степовиків, – нащадків літописних ясів, печенігів, огузів, половців, ковувів, чорних клобуків, – наш давній слов'янський народ був ототожнений з цим хоронімом *Wukraj*, від якого склався відповідний етнонім – *українці*, і назва мови – *українська*.

О. Прицак

Рис. 12.
Різні України.
У врізках:
слово vkraina
у О.Гваньїні;
Україна Терская
за Білим морем

Усі ці міркування добре узгоджуються з суперечливими епізодами літопису і про *київського отрока* (це і 'хлопець', але і 'полонений, раб, слуга') з обротькою (виходить, він ні мовно, ні зовні не відрізнявся від печенігів? [968 р.]), і про *евшан* [1201 р.] (див. врізки на с. 32). При тому, що слова *евшан* не має жодна інша слов'янська, крім української, а «евшан-зілля» (поклик рідної землі) є особливим духовним символом саме для українців, – **водночас** це все-таки і відоме всім тюркам (печенізьке, половецьке, татарське, турецьке...) слово *yawshan* 'полин' [ЕСУМ, II, 178].

На плоскому степовому березі озера Урмія в Ірані розміщене село *Йоушанлу* [Encarta] – якщо з тюркської, то букв. 'Полинове', – а за 2,5 км, виявляється, існує с. *Кангарлу* 'Кангарське': тут збережено генонім *кангар* 'елітні племена печенігів' (О.Пріцак); пор. назву столиці держави печенігів Пачинакії м. *Кагарлик* Кв [ІТУ, 168].

У Іпатському списку літопису, переписаному бл. 1425 р., слово *украина* з'являється у записах подій XII-XIII ст. (великих і малих літер тоді не розрізняли):

1) навесні 1187 р. помер переяславський князь Володимир, «о нем же украиня много постана» (ще й через 400 років: 1585, на *украини*, **за** Дніпромъ городище... Переяславъ); 2) 1189 р. послали галицькі мужі послів до Ростислава, «и приѣхавшу же ему ко *украинь галичьской*, и взя

два города галичькыи»; 1213, Данило тоді вернувся додому... і забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'є, і Комов, і всю *україну* [ЛР, 375], – тепер це м. Брест і с. Uhrusk, Wereszczyn, Stolpie, Kumów Majoracki навколо м. Chełm (Холм) на захід від Бугу; 1282, взялъ башеть [Лестко. – А.К.] у него село на *въкраиници*, именемъ воинъ [ЕСПР, 166] – сучасний Wohuń (Biała-Podlaska), і це далеко на захід від Бугу; тут же довкола Холма під 1266 р. згадані *ляхи-україняни* (оукраинянь) які попередили людей про підхід війська [ЛР, 426]. Пор. також 1399: «привели... Витовта къ литовской *украинь*, къ городу его Хороблю... Макошину... Сохачеву» (Виноградський, Сосниця, 150), цит. за: [ЕСПР, 167] (сучасні с. *Хоробичі й Макишин* Чг Городня, *Сохачі* Чг Короп). Інші цікаві похідні апелятиви: XIV ст. *украиниць*; 1503, *украиньниць*, *украиньни*, 1568, *украиньи* (Срезневський, III, 1184-1185) [ЕСПР, 166]. (На **рис. 12** факти з книги [Каргалов].)

Важливу деталь помітив О. Купранець: «Можна б поставити питання, чому саме "україна" (пограниччя) чи "україни"... не живаються в польських хроніках *при означуванні інших межівних земель, наприклад від Німеччини чи Московщини*, але якраз на означення українського пограниччя? Тут ми сказали б: це історична тяглість такого вживання, тобто поляки чи інші прийняли старинно-традиційний спосіб називання від місцевого населення, яке вже від давніших часів (княжих) так називало пограничні руські про-

стори, як землю, що лежала "у краю держави", на що вказують літописні записи» [Купранець, 26-27].

За нашим спостереженням, у книзі О.Гваньїні як єдиний хоронім від цієї основи (на *Vkraine*), так і 4 апелятиви пишуться виключно з **v**-, а не **u**-: «BAR miasto... на *Vkraine* rozložysto leży» (с. 20); «Turkom i Tatarom/ ktorzy z Aziyskich stron/ częstokroć na *vkrainę* wpadaiać/ wielkie szkody przed tym czynili» (с. 39); «Kozacy iako dawno на *vkrainie*. Kozacy Twierdza *vkrainna* od Pogan» (с. 32) [Тищенко 2009, 138] (тут **рис. 13**, врізка). У «Кобзарі» Т. Шевенка вже звичайні написання *Україна*, *Україна* (вжиті 207 разів), але форма **Вкраїна** трапляється ще 12 разів, в чому можна бачати, серед іншого, і слід прадавньої формальної інослов'янської індукції.

ХЛОПЕЦЬ З ОБРЮТЬКОЮ

В літо 6476 [968]. Вперше прийшли на Руську землю печеніги, А Святослав був у Переяславці, І закрилася Ольга із внуками своїми – Ярополком, і Олегом, і Володимиром – у городі Києві.

І обступили печеніги город силою великою, І стали кількістю незчисленно побіля города, І не можна було ні вилізти з города, ні вість послати. І знемагали люди від голоду і без води...

І затужили люди в городі і питали: «Чи не знайдеться хто, щоб на той бік міг дійти [І передати]: «Коли не підійдете ран-

ком до города Змушені будемо здатися печенігам?»»

І рече один **отрок**: «Я зможу перейти». Горожани ж були раді і сказали **хлопцю**: «Якщо можеш якось 'гти, йди» (але *отрок* – це ще і 'полонений, раб, слуга'. – К.Т.).

Він же вийшов із города з вуздечкою в руках І, ходячи поміж печенігами, питав: «Чи ніхто з вас не бачив коня?» – І його приймали за свого, бо умів по-печенізьки. І коли наблизився до ріки, скинув одяг із себе, І кинувся в Дніпро, і пішов убрид. І як побачили печеніги, то кинулись за ним, І стріляли в нього, І не могли йому нічого зробити [ПВЛ].

ЄВШАН-ЗІЛЛЯ

У рік 6709 [1201]... (У 1116 р. Володимир) Мономах... погубив поганих ізмаїльтян, тобто половців, вигнав [хана їхнього] **Отрока** в Обези [Абхазія, Грузія] за Залізної ворота, а [хан] Сирчан зостався коло Дону, рибою живлячись...

По смерті ж Володимировій остався у Сирчана один лише музика Ор, і послав він його в Обези, кажучи: «Володимир уже вмер. Тож вернися, брате, піди в землю свою». Мов же ти йому слова мої, співай же йому пісні половецькі. А якщо він не схоче, – дай йому понюхати зілля, що зветься **євшан** (полін. – Л.М.).

Той же не схотів вернутися, ні послухати. І дав [Ор] йому зілля, і той, понюхавши і заплакавши, сказав: «Да лучше есть на своей землі кістками лягти, аніж на чужій славному бути». І прийшов він у землю свою. Од нього родився Кончак, що понищив (поселення) по ріці Сулі, пішо ходячи, котла носячи на плечач [ЛР, 368].

КОМПЕНСАЦІЙНЕ ПОДОВЖЕННЯ ГОЛОСНИХ ЗА АТЛАСОМ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Поглиблення теми про компенсаційне подовження голосних дали матеріали тритомного діалектологічного Атласу української мови. Зокрема, тут картографовано просторовий розподіл рефлексів праслов'янського голосного *o* в наголошеному закритому складі у таких словах: І т. – *віз, ріг, лій, тік, ослін, поріг, воріт, ворін, окрін, він*; ІІ т. – *віз,*

хвіст, тік, стіл, ріг, поріг, лій, він, овін; ІІІ т. – *тік, стіл, батіг, ніж, лій; також слова заміж, біліх*. Схожа доля історичного розвитку була також у відповідниках ненаголошеного *o* у словах укр. *шворінь, радість* Зк, *огірок, хвіст, кадіб*. Зведення матеріалів з 11 карт Атласу здійснено на **рис. 13** з врахуванням однотипного контексту сусідніх мов. Тут показані три десятки реліктових ареалів звукових явищ типу *p[ɨ]ɛ ~ p[ʏ]ɛ* в українських говірках [АУМ, I, к. 58–63; ІІ, к. 51–54; ІІІ, к. 10; Бурлак, Старостин, 406–407; Жовтобрюх, 93; основа – **Жилко**³, **карта**⁴]. За правилом периферійних архаїзмів, якщо в кількох острівних ареалах на краях певної мовної території поширене одне й те саме явище, то в минулому воно існувало і на теренах між ними. Показово, що чотири з п'яти основних правданих периферійних ареалів лежать у межах польського діалекту української мови, включно з українськими берестейськими говірками в Білорусі й Польщі та оскільки українськими в Росії.

Крім 5 значних ареалів цього явища на картах АУМ вказано ще 45 дрібних: 2 у Польщі, 7 у Білорусі, 2 в Румунії, 1 у Словаччині, 2 у Хорватії, 2 у Молдові, 5 в Україні і 24 в Росії. Разом – 50 середніх і дрібних ареалів. Численність їх вказує і на масштаб цього явища в минулому, і на тяглу присутність носіїв цих особливостей мови з праслов'янських часів. Острівні ареали такої української вимови у Надазов'ї важливі тим, що саме тут у І–ІІ ст. (Пліній, 79 р.; Птолемей, 170 р.) були відомі предки серболужичів, які дотепер мають у своїй мові аналогічну рису (компенсаційне подовження голосних). В цілому ці звукові риси простежуються там, де в минулому були відомі слов'янські племена зі схожими генонімами *Drewani*, *древяни*, *деревляни* (**рис. 15**). Врахувавши дані діалектології, можна припустити, що, зокрема, *деревляни* й були можливими носіями перелічених фонетичних особливостей. М. Брайчевський у своїй книзі про походження Русі нагадує, що *деревлянам* передувала людина з кельтськими зв'язками: «В давніші часи це була область милоградської культури, носії

Ф. Жилко

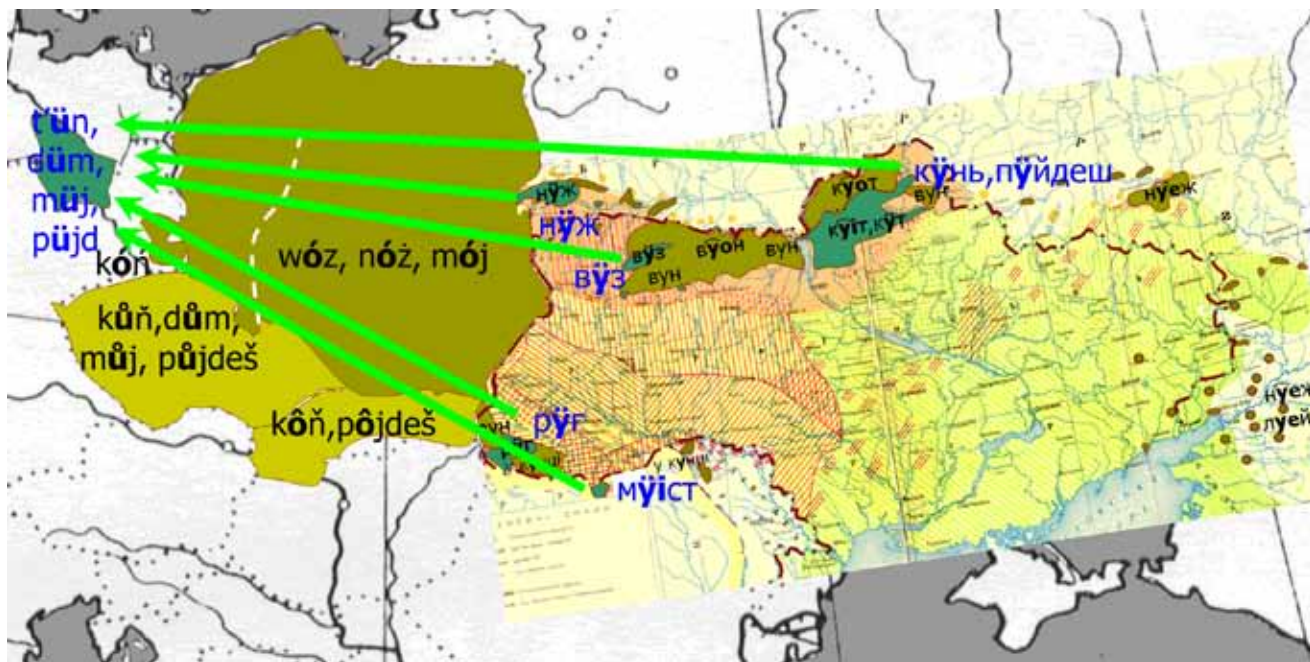
якої стали основним субстратом *деревлянської* групи племен» [Брайчевський 1968, 133].

Зрештою, імовірно кельтські корені *деревлян* [Тищенко 2004] могли б стати містком до пояснення самого механізму детално описаних вище звукових перетворень [*o > yo > y > yi > ŷ*]. Як відомо, причетність кельтів до такого звукового переходу обстоював О.Шахматов: «Аналізуючи деякі слов'яно-кельтські словникові [пари], зазначав він, дослідник виявляє у слов'янських словах такі звукові властивості, що могли виникнути лише на кельтському ґрунті і є чужими для слов'янських мов» [Schachmatov 1912, 84–85]. Пояснюючи, у який спосіб укр. *лочиця* 'дикий салат-латук' (чес. *ločika*, слов. *ločika*) могло еволюціонувати з лат. *lactūca* (Meillet...), а укр. *криж, сокура* – з лат. *crux, secūris*, О.Шахматов розяснює: «перехід *ū* в *ī* можна пояснити кельтським посередництвом, адже у багатьох кельтських мовах (понадто у брит-

ЯКЩО В КІЛЬКОХ ОСТРІВНИХ АРЕАЛАХ НА КРАЯХ ПЕВНОЇ МОВНОЇ ТЕРИТОРІЇ ПОШИРЕНЕ ТЕ САМЕ ЯВИЩЕ, ТО В МИНУЛОМУ ВОНО ІСНУВАЛО І НА ТЕРЕНАХ МІЖ НИМИ

ських) лат. *ū* переходить в *ī* з проміжним ступенем *ū* у глибокій давнині: брет. *kib*, кимр. *cib* з лат. *cīra* 'кубок', брет. *dir* 'сталь' з лат. *dīrus* 'твердий' (Pedersen...). Якщо припустити, що серед кельтських говірок, поширених у венедів, бойів та інших сусідів слов'ян, були такі, що змінювали *ū* на *ū* (і далі на *ī*), це могло б пояснити причину звукового розвитку слова *žid* 'der Jude': воно прийшло до слов'ян з романського середовища (пор. іт. *giudeo*, фр. *juif*) за посередництвом кельтів, які змінили романське *žud-* на *žid-*. Перехід заг.-слов. *Rīmz* з лат. *Rōma* «найпростіше також пояснити кельтським посередництвом (пор. і *рюмка* 'Römertglas'. – К.Т.); лат. *ō* переходило у британських в *ū* (точніше в *u* середнього ряду): брет. *skuba* з лат. *scōra* 'різка, віник', корн. і брет. *sul* з лат. (*dies*) *Sōlis* 'неділя', »

брет. urz з лат. *ōrdo* 'ряд' [Schachmatov 1912, 95-96]. Таке пояснення відповідало б і переходу *o > ū* у говірках Закарпаття, де історична присутність кельтів незаперечна.

III. ІНШІ ОЗНАКИ ДАВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ Третій свідок існування праукраїнської мови – новгородські грамоти

Принципово новий тип історичних джерел про мову Київської Русі з'явився з відкриттям берестяних грамот. Ці знахідки незрівнянно поглибили наші знання про мову Київської Русі, яка, попри все, й надалі залишається «вузлом історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем» [Тараненко 1993]. Саме завдяки цим знахідкам, як зазначає А.Залізник, «дослідження давньоновгородського (за матеріалами берестяних грамот) і давньопсковського діалектів показало, що повної єдності тут (у мові Київської Русі. – К.Т.) насправді не було», – цит. за: [КБ, 311].

Однак певна частина філологів усе ще перебуває в полоні політизованої офіційної схеми розвитку східнослов'янських мов з обов'язковим визнанням за реальність начебто спільної для цілої Русі «давньоруської мови», з якої три окремі східнослов'янські мови спромоглися виділитися лише в XIV столітті. «Я думаю, – пише у зв'язку з цією схе-

Рис. 13. Історичний контекст північні реліктових ареалів компенсаційної довготи в[yo]з, в[у]н, р[ui]г, н[ū]ж в українських говірках. Зведення матеріалів з: [АУМ, I, к. 58–63; II, к. 51–54; III, к. 10; Жовтобрюх, 93; Бурлак, Старостин, 406–407]. Основа: [Жилко, карта]

А. Залізник

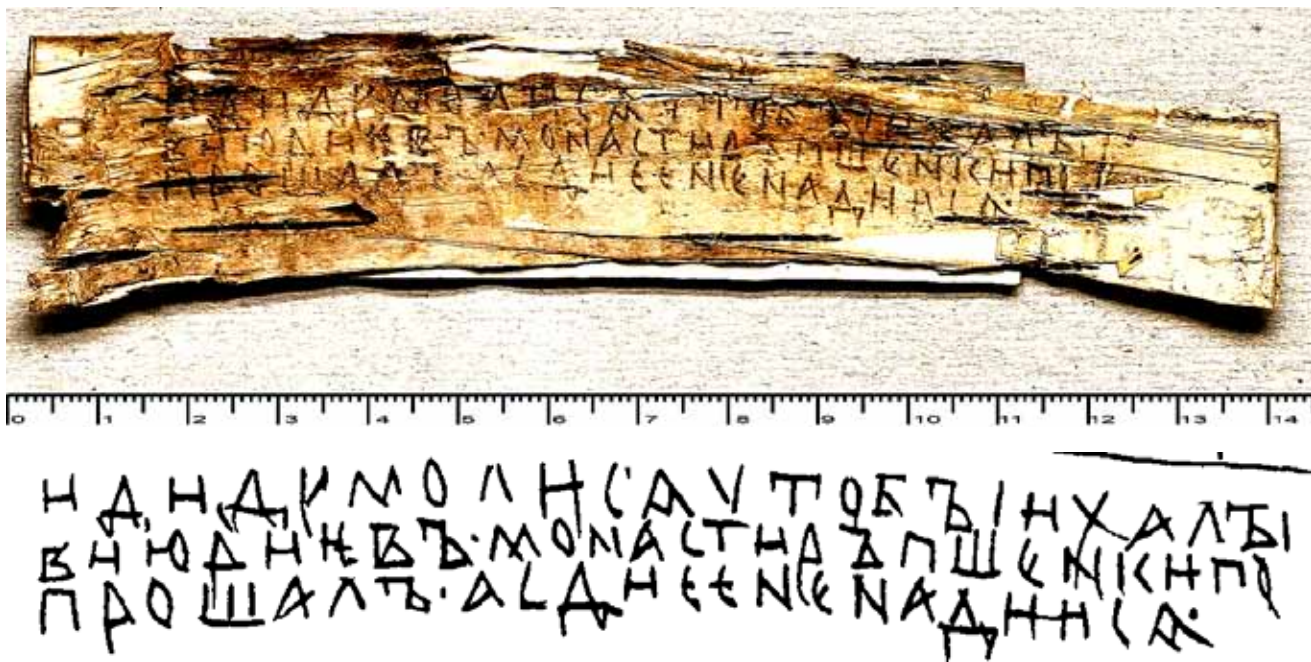
мою О.Трубачов, – про тих дослідників, які ведуть відрахунок Росії і російської мови тільки з XIV ст., як і мов української та білоруської... Проте як розв'язати тоді загадку Новгороду і його мови?.. *Ось приклад умовної схеми, яка втискає в прокрустове ложе надто пізніх дат насправді значно давніше й безперервне існування російської мови, а можливо й мов української та білоруської* [Трубачев 1992, 14-15].

На думку Г.Півторака⁵, у галузі лексики до XI-XII століть уже сформувалися виразні **протоукраїнські** особливості. Справді, у тогочасних пам'ятках «засвідчено чимало діалектних слів, які згодом стали характерними особливостями лексичного складу української мови» [Півторак 1993, 131]. З-поміж наведених Г.Півтораком слів у новгородських грамотах трапляються *гличик, жито, кожух, вьверця*. Крім того, як спеціально зазначає О. Горбач, псковсько-новгородські говірки й північно-російський діалект у цілому характеризувалися такою «наближеною до і вимовою голосного **ѣ** (ять) в позиції перед пом'якшеним приголосним (*сьѣт* 'сітка, мережа', деінде – *сьеть*), як не враховувати лексичних особливостей, спільних подекуди радше з українщиною, ніж з південно-російським діалектом (новгородські *конь,*

орать, попел – південноросійські *лошадь, пахать, зола*). За О. Горбачем, це – можливий «слід живіших зв'язків із Києвом дніпровським водним шляхом» [Горбач 1993, 219].

У окремих сучасних дослідників грамот видно завелику стриманість (обережність?) і небажання розширити коло асоціацій. Так, А. Залізник звертає увагу і на написання *жона*, і на поплугування **ѣ/и**, але не схильний ставити це у зв'язок з аналогічними системними фактами поза межами новгородських грамот. Згідно з його настановою, «безперечно (розбивка тут і далі наша. – К.Т.), частина таких випадків – це просто помилки». Однак тут-таки висловлено й сумнів у тому, «чи можна вважати всі такі приклади помилками, адже «наприклад, у грамоті 406... немає жодних помилок чи недбалства, і при цьому в усіх трьох точках, де очікується **ѣ**, стоїть **и**: *ми, синови, сину*» [Янин, Залізник, 110]. Така ж картина спостерігається ще в 6 грамотах, що спонукало б до певних висновків. Ба ні: у покажчиках усі ці написання позначені лише знаком «(!)», тобто як невластиві майбутній російській книжній вимові. Небезстороння позиція проглядає і в таких коментарях: «Окремо стоять написання **ро, рь** замість **ре**, оскільки тут ми, можливо, маємо справу зі ствердінням /р/»

Рис. 14.
Новгородська берестяна грамота № 354 (зворот; унизу прорис) [gramoty.ru]

[там само, 126]. Масові факти переходу **Ѣ** в **і** також викликають тут занепокоєння, а звичайні в берестяних грамотах написання *тихъ, всихъ, всимъ* оголошуються «непоказовими для графіки» [там само, 105]. Тоді виникає питання: якій же вимові вони кінець кінцем відповідають – **і** чи не **ї**? Або в іншому місці: «В *ихалъ* штрих наприкінці, можливо, випадковий, тобто малося на увазі *ихаль* "ехал"» [там само, 203]. У покажчику вже зазначено: «что бы *ихаль* 354 (**Ѣ** похуже на **Ѣ**)» [там само, 305]. Останній випадок принципово важливий, адже від нього залежить етнмовна атрибуція автора листа. За опублікованими тепер якісними зображеннями грамот видно, що всі до одної літери **Ѣ** писані з коротшим другим елементом: **Д**. Не є винятком і остання літера в рядку «и диду молися, чтоѡбы ихалъ» (рис. 14).

У підсумковій праці, присвяченій аргументації діалектного поділу пізньої праслов'янської мови **А.Залізняка**¹⁰ визнає *хитність* «концепції прасхіднослов'янської мови як генетично монолітного відгалуження від праслов'янської мови» [Залізник 1995, 34–46]. На підставі свого ретельного аналізу мовного матеріалу берестяних грамот **А.Залізник** робить вагомий, але не новий для нас висновок про відсутність достатніх аргументів

для обґрунтування концепції так званої «прасхіднослов'янської» мови. Вчений пише: «Давньоновгородський діалект XI–XII століть постає як продукт тривалої взаємодії давнього північнокривичького і давнього ільменсько-словенського діалектів, між якими було чимало відмінностей. Давній північнокривичький діалект *не міг бути відгалуженням* того діалекту, який побутував у Південно-Західній Русі і ліг в основу "стандартної" давньоруської мови. Між цими двома діалектами вже в XI–XII століттях існував цілий ряд істотних відмінностей. Лише деякі з них могли в принципі *встигнути сформуватися* в IX–X століттях; *значна частина цих відмінностей з необхідністю має бути залічена до праслов'янської доби*. Отже, *відмінності між цими діалектами суперечать концепції прасхіднослов'янської мови* як генетично монолітного відгалуження від праслов'янської мови» [Залізник 1988, 176]. Ці наукові міркування зі свого боку доповнюють здобутий з цілком інших позицій висновок **Ю.Шевельова** про те, що «справжня, "жива" українська мова ніколи не була "давньоруська", ніколи не була "спільноруська", ніколи не була... відгалуженням російської мови» [Шевельов 1996, 204].

На тлі двох тенденцій до мовної інтеграції та локалізації

в берестяних грамотах спостерігається і третій, на нашу думку, – «київський вектор». Річ у тім, що особливе місце серед берестяних грамот середини XIV століття посідають листи першої особи тодішньої новгородської держави – новгородського посадника Онцифора Лукинича, відомого й раніше з документів 1342–1367 років. Його мовлення в дивовижний спосіб *сполучає чимало (бо аж 9!) типів рис*, властивих і пізній староукраїнській або ранній середньоукраїнській мові XIV століття. Тут зосере-джено в кількох рядках і ознаки щільного **г**, і перехід **Ѣ** в **і** («Онцифор майже всюди пише **и** замість **Ѣ**» [Янин, Залізник, 247]), і заміна **Ѣ/и**, і збереження старих **кы**, інфінітиви на **-ти**, лексеми "добрий", "коли",

СПРАВЖНЯ, "ЖИВА" УКРАЇНЬСЬКА МОВА НІКОЛИ НЕ БУЛА ВІДГАЛУЖЕННЯМ РОСІЙСЬКОЇ МОВИ

"пшенка", "польсть" форми займенників *тобѡ, соби, мни*, тверде **р** і навіть подібний до української синтаксис (*кони корми; и диду молися, чтоѡбы ихалъ*). Саме системна, контекстуальна зосередженість в одному документі ознак "протоукраїнського комплексу" 9 різних типів і позбавляє опонентів

шансу черговий раз проголосити їх випадковими в сумі. Очевидно, що за сукупністю вже сформованих ознак ці тексти мають найбільше мовних аналогій з українським мовленням, що особливо помітно на фоні двох ілюстрованих вище інших «протонормативних» тенденцій. Як встановлено, у Новгороді тривалий час (щоправда, раніше від XIV ст.) посадниками були переважно кияни або вихідці з сусідніх з Києвом земель [Янин 1962, 53]. Імовірно, що якраз у високому соціальному стані новгородського посадника Онцифора Лукинича варто шукати його зв'язки чи родинну пов'язаність з Києвом, що й зумовило прямий внесок посадника до київських мовних впливів на місцеве мовлення [Тищенко 2002].

Четвертий свідок – лідсько-лоївське пасмо ізоглос

Переконливе свідчення давності української мови зберегли й живі говірки сусідньої білоруської мови. Характерні групи їх сполучені на лінгвістичній карті у смуги, витягнуті одна понад одною в широтному напрямі, – паралельно до кордону з Україною. Певна частина власне білоруських говірок поширена й за межами теперішньої Білорусі (рис. 16). З іншого боку, до складу Білоруської РСР від 1939 року були включені землі Берестейщини, український мовний характер населення якої для фахівців безсумнівний [Закревська, 31]. Зокрема, тут майже немає ані типового білоруського чи російського акання [ГБГ, карти 9, 10, 11], ані цекання (*теля, телята, телятам* – при загальнобілоруських *цяля, цялята* і т.д.). З рештою українських говірок берестейські еднають численні морфологічні риси, як-от збереження прадавніх відмінкових закінчень **-ові, -еві: на пнёві, канцёві, теля ткаві, лўгаві** – пор. [ГБГ карти 3, 4] тощо¹³.

Прадавно органічну пов'язаність берестейських говірок не лише з рештою волинських, але з усією системою українських діалектів у цілому добре видно в кожній з майже 400 карт атласу [АУМ, II]. Підсумовано ці зв'язки в синтетичних картах № 390–393, остання з яких має промо-

№ 260, XIV ст. „Приказо ко Остафин от Сидора. Возми у Григорини у Тимошика рубль и 4 лососей. Да возми у Григорини полорубля, что Сидору сцанал... у попа у Михаила возми полорубля, 10 лососей, то за Иванка поручишь...”

№ 345, XIV ст. „... а звал(о) есмь вас(о) в город(о), и вы моего слова не послушали. А как(о) приедуте по вас(о) дворян так(о) будить”

№ 363, XIV-XV ст. „Поклонъ от Семена к невестке мое. Аже будешь не поминала, нию у тебе солоду было, а солодъ ржанън в подклатѣ, и ты возми колобью, а муки колко надобъ, и ты испечи в мѣру. А мясо на сеньнике. А что рубль дати Игнату, и ты дай”

№ 266, XIV ст. „...верешъ вели Максимцо брати да сипль съби в китъ. А ир... понми моего чалца, корми ежедень овсомъ.. А тебе погнха ...овъ. Понми коне корилескы. А что овниие... Дмитрови...”

№ 424, XII ст. „(Поклон) отъ Гордея къ отъчєви и къ матери... Присьматє ми грамотичу, сторои еи естє”

№ 99, XIV ст. „Надоклоно о... рики к Оцифорѹ. Приказъ живени про рибн, а ми смерди не платя без рубя. А ни посла еси цоловека да грамоту. А что оу тебе недоборе старн, пришии жеребє”

№ 354, XIV ст. „Ко госпожи матери... Купи и други конь... Да пошми... полъсти, ... миши... Вели у Максима у ключника шенки попросати. И дяду молиса, чтобы халаты ен Юркеъ монастырь шенки попросати, а сди еє не надниси”

№ 358, XIV ст. „Поклонъ оспожи матери. Послал есмъ с посадинчимъ Мануиломъ 20 вѣлъ к тобѣ. А ты, Нестере, про чичак пришии ко ми грамоту с ким будешь послааъ. А в Торжок прихавъ, кони корми доврѣм снмом. К житници свои замокъ приложи. А на гѣмии стон, коли молотать. А кони корми овсомъ при соби, а в мѣру... Перемѣря и овесъ такоже...”

Рис. 15. Тексти новгородських грамот на бересті XII-XV ст. Мова перших трьох схожа на сучасну російську; далі три грамоти з місцевими новгородськими і карельськими мовними рисами; в останніх двох грамотах (у рамці) найбільше праукраїнських (“київських”) мовних явищ. (Переклад грамот: № 260. Наказ до Остафії від Сидора. Візьми у Григорія Тимошика рубль і 4 лососі. Та візьми у Григорія піврубля, що він Сидору (тобто, автору грамоти. – К.Т.) обіцяв. У попа Михайла візьми піврубля, 10 лососей, він за Іванка поручався; № 345. А кликав я вас у город, і ви мого слова не послушали. А як прийдуть по вас дворяни, то так буде (тобто, заберуть вас такі у город). № 363. Уклін від Семена до невістки моєї. Як раптом забудеш, скільки в тебе солоду було, то солод житній у підклаті (льоху), і ти візьми колоб'ю, а муки скільки треба, і ти спечи в міру. А м'ясо на сіннику. А що рубль дати Ігнату, то ти дай. № 266. Вереш звели Максимцо брати та сип собі в кліть. А ір... злови мого чалого, годуй щодня вівсом. А до тебе поїхав... ов. Злови коней карельських. А що збіжжя... Дмитрові. № 424. (XII ст.) Уклін від Гордія до батька і до матері. Пришлить мені грамотку, чи здорові. № 99. Уклін від ...рики до Онцифора. Ти наказуєш про рибу, а мені смерди не платять без рубля. (Ти б їм?) послав когось з грамотою. А що в тебе недобори старі, то прийши жеребчика (лоша). № 354. До пані матері... Купи й іншого коня. Та пошли... повсті... мішки... Звели у Максима ключника пшона попросити. І дїду молися, щоб їхали в Юрїїв монастир пшона попросив, а тут його не надійся. № 358. Уклін пані матері. Послав я з посадинчим Мануїлом 20 біл (суювій полотна) тобі. А ти, Нестере, про чичак (шолом) пришли мені грамоту з ким вдається послати. А в Торжок приїхавши, коней нагодуй добрим сіном. До житниці свій замок приклади. А на току стій, коли молотять. А коней годуй вівсом при собі і в міру... Переміряй і овес також...)

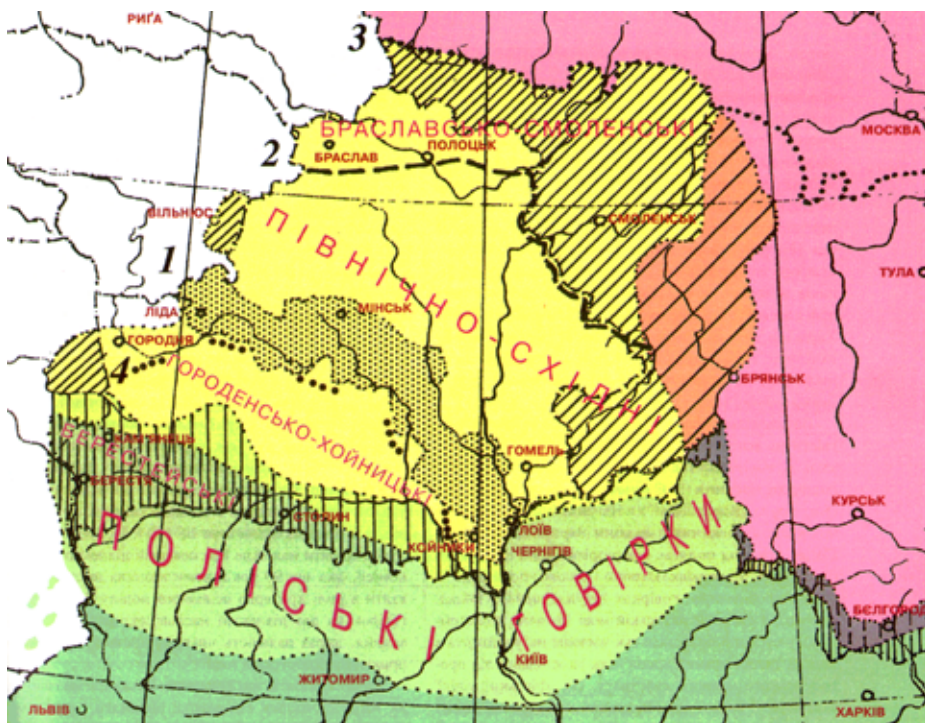
висту назву «Берестейсько-поліські ареали». Про українську природу цих говірок яскраво свідчать також і берестейсько-карпатські сепаратні мовні зв'язки типу: *людьом* (263), *на коньох* (205), *батьови діти* (222), *люб'ю, роб'ю* (238), *ломню* (239) та ін. Східна група берестейських – туровопиські говірки на правобережжі Прип'яті – також являє собою географічне продовження рівненської групи поліських говірок української мови: *ратай* (орач) (312), *урозклад* (313), *сім год* (353), *низький на очі* (короткозорий) (372) і десятки інших явищ.

Я. Закревська наводить дані О. Скопненка, який на 338 картах білоруського діалектологічного атласу виявив 99 ареальних опозицій між власне білоруськими

говірками і берестейсько-пінськими – продовженням українських поліських говірок. При чому, як і слід було чекати, ці опозиційні риси «стосуються найхарактерніших особливостей української мови, які мають для неї категоріальне значення» [Закревська 2002, 31]. Крім уже знайомих читачеві рефлексів етимологічних **о, е, є**, збігу давніх **ы/и**, твердих приголосних перед ***е, *і** тощо, сюди належить «також низка морфологічних, словотвірних, синтаксичних і лексичних особливостей, які визначають специфіку саме української мови – вони властиві і значній частині берестейсько-пінських говірок, і більшості говорів української мови» [там само].

Науковою заслугою сучасних діалектологів Білорусі А.

Рис. 16. Розміщення українських берестейських та білоруських говіркових масивів. Вертикальне штрихове тло – говіркові масиви української мови поза межами України. Похиле штрихове тло – говіркові масиви білоруської мови поза межами Білорусі. Рідшими штрихами позначено перехідні говірки [ЭСЮФ, карта після с. 64]

Цифрами позначені:

3. Північно-східна межа щільного задньоязикового г [y]: далі – проривне [g] [ЭСЮФ, 181, карта].
2. Південна межа цокання в білоруській мові (рукавічка, сятрычка) [ГБГ, карта 54; ЭСЮФ, 328, карта].
1. Лідсько-лоївське пасмо ізоглос [ГБГ, карта 18; по-вторено: ЭСЮФ, 58].
4. Приблизна південно-західна межа щільного задньоязикового г [y]: далі на південь – фарингальне [h] [Чекмонас, 33]

Падлужного, **В.Чекмонаса**¹⁴, І.Бурлики стало відкриття в городенських білоруських говірках фарингальної вимови фонему г [h] [Падлужны, Чекман; Бурлыко], за оминання відомостей про яку академік Ф. Філін докрав укладачам ДАБМ іще 1972 року [Філін]. Разом з названими пережитками окання цей важливий науковий факт доводить, «що говірки даної території за походженням пов'язані з південнішими східнослов'янськими говірками, на основі яких згодом сформувалися сучасні говірки української мови» [Чекмонас 2001, 34].

На північ від городенсько-хойницької смуги говірок простягається чи не найцікавіше явище білоруської діалектології – лідсько-лоївське пасмо ізоглос. Воно проходить рівнобіжно до кам'янецько-столінського пасма як північної межі берестейських говірок, поділяючи білоруські говірки майже навпіл. При цьому воно заторкує всі рівні мовної системи – фоне-

тику, морфологію, лексику, синтаксис. Опис цього пасма на рівні мовних фактів – хрестоматійно відомий, проте досі немає його переконливої історичної інтерпретації. З аналізу типових опозицій лідсько-лоївського пасма ізоглос [ГБГ, карта 18, легенда; ЭСЮФ, 58] можна помітити певні загальні тенденції: збереженість на південь від пасма пережитків окання, фарингальної «української» вимови г [h] (NB: саме [h], а не звичайного для білоруської мови г [y]), вузьких [ɛ̃], [ɔ̃], форм двоїни (дзве хаце, вакне), дієслівного закінчення -мо; скорочення флексії прикметників жіночого роду (нова хата, нову хату); втрату приголосної у флексіях дієслів (ідзе, кажа) тощо. «Усі перелічені ізоглоси споріднені між собою в тому, що об'єднують відповідні ареали з південнішими східнослов'янськими говірками українсько-поліського типу» [Чекмонас 2001, 34]. За даними АУМ, далі на південь двоїна масово пред-

ставлена в українських діалектах від Волині й Галичини до Буковини: напр., *дві відрі* (карта № 258), *дві руці, дві жінці, дві дівці* (карта № 257).

Що далі на північ, то менше тут аналогій з українським мовним матеріалом, зате більше з російським, аж до діалектних явищ з балтійсько-фінськими відповідниками. Справді, просуваючись з півдня на північ, ми переходимо від типово українських мовних явищ Берестейщини без цекання і майже без акання (*теля, маладбму, тэ, жнімо, пийте, [h]лядите*) – через городенсько-хойницькі говірки з іще численними українськими аналогіями (*цяля, аб маладом, тое, жнем, пеце, [y] лядзеце; нова хата, нову хату; аб людзях, хмара, качка; бярэ, грэе, сесці, несці, ямо, дамо; пагнау валь, карбвы; ёхау на кане, на вбзе*) – до північно-східних говірок уже з російськими аналогіями – на північ від лідсько-лоївського пасма ізоглос (*цялёнак, аб маладым, тэй, жнем, піця, [g]лядзіця; новая хата, новую хату; аб людзех, туча, вутка; бярэць, грэіць, сесць, несць, ядзім, дадзім, ядзём, дадзём; пагнаў валоў, карбў; ёхаў канём, вбзам*) – і нарешті до браславсько-полоцьких явищ з балтійсько-фінськими аналогіями (*рукавічка, сятрычка; тапіць баня, возера высахшы, сын прыехаўшы*).

Таким чином, ключову позицію в цих ступеневих переходах посідає саме лідсько-лоївське пасмо ізоглос: воно являє собою крайній північний рубіж цілком очевидних українських мовних проявів, своєрідний «вододіл» між українсько-орієнтованими і російсько-орієнтованими аналогіями білоруських мовних явищ. Такого висновку може дійти читач і сам, уважно ознайомившись з даними таблиці на **рис. 17**, у якій ми звели мовний матеріал карт ГБГ №14, 17, 18, 19, 20, 51. Не випадково Московська діалектологічна комісія 100 років тому визнала за доконечне взяти в ролі критерію основного поділу білоруських говірок на два діалектні масиви, серед іншого, наявність чи відсутність «українських прикмет у білоруській мові» [Дурново, Соколов, Ушаков 1915, 52; Сидорук 1948, 6].

В. Чекмонас

Таким чином, так зване лідсько-лоївське пасмо ізоглос – це рубець від впливу на формування білоруської мови двох *раніше* сформованих сусідніх слов'янських мов. Це справжній діалектний «розлом» на карті упоперек Білорусі (рис. 18-А). Він неспідробний, не за одне століття склався, бо відділяє північно-східні говірки, подібніші до російських (такі ж на землях кривичів), від південно-західних, близьких до українських (на землях родимичів і дреговичів). Обидва останні племені – це предки тільки білорусів, а не росіян чи українців. Як у казці, «кащів секрет» трьох географічно найсхідніших з 13 слов'янських мов полягає в тому, що, виходить, білоруська сформувалася не внаслідок розпаду єдиного вихідного діалектного масиву «на трьох», а внаслідок зрошення країв двох уже сформованих на той час сусідніх масивів (Шевельов). Доказ ранішої сформованості – неспростовна щільність, компактність пасма водночас із *комплексністю мовних рис*: справді, тут проходить межа водночас фонетичних, морфологічних, лексичних і синтаксичних явищ. Якби вони формувалися при вже наявній білоруській мові, шансів зібратися у пасмо (причому, з обох боків) у них практично не було б.

Ю. Шевельов займався вивченням лідсько-лоївського пасма саме у зв'язку з проблемою походження української мови. Як пише про це сам учений, щоб належно обґрунтувати цю проблему, треба було дати критику найвпливовішій тоді концепції О. Шахматова, у якій «найслабшою ланкою було... походження білоруської мови». Виявити й розбити цю ланку, довести, що білоруська постала не з диференціації «праруської», а зі злиття двох відмінних діалектних одиниць, – «означало висадити всю концепцію розкладу первісно єдиної східнослов'янської мови й показати постання пізніших східнослов'янських мов з інтеграції діалектів... Білоруська мова була тим камінчиком, що витягти його означало падіння цілого муру» [Шевельов 2008, I, 12].

Так було показано, що білоруська сформувалася *пізніше* від

Рис. 17. Що розмежовує лідсько-лоївське пасмо ізоглос

На південь від лідсько-лоївського пасма ізоглос: переважні впливи сформованої української мови	На північ від лідсько-лоївського пасма ізоглос: переважні впливи сформованої російської мови
1. нóгу, рýку, вóду; назé 2. цяля, парася, ягня 3. дзіця, дытына	нагý, руку́, ваду́; на[ʏ]é цялэнак, парасэнак, ягнэнак дзіцэнак
4. сéла, гнэ́зда, вóкна 5. верба́, вóгол, вéсела 6. бацько , без бацька	сéлы, гнэ́зды, вóкны вёрба, вугóл, вясéла бацька, без бацькі
7. мамо , Манё, Валё (кличн. відм.) 8. аб людзях, грудзях, сáнях 9. но́ва хáта, но́ву хáту	ма́ма, Ма́ня, Ва́ля аб людзэх, грудзэх, санэх нóвая хáта, нóвую хáту
10. нóв/а (о, е) вядрó 11. дзве (тры, чатыры) ха́це , вакне́ 12. картóфля, хма́ра, ка́чка 13. калы́ска , пóкут, пóкуць(е)	нóва/е (е, я) вядрó дзве (3,4) хáты, два вакна́ бульба, тóча, вутка люлька, кут
14. зíмна, трэ́ба	сцюдзэ́на, на́да
15. ідзэ́ , ка́жа , хóдзіць 16. іду́ць, ка́жуць, хóдзяць 17. бярэ́ , нясе́ , грэ́е	ідзэ́(ць), ка́ж/а (-ыць), хóдз/я (-іць) іду́ць, ка́ж/аць (-уць), хóдз/яць (-юць) бярэ́ць, нясе́ць, грэ́іць
18. сéсці, нéсці; ямó , дамó 19. мéлем, сыпем; хóдзяць, нóсяць 20. сядзі́мó, [ʏ]лядзі́мó 21. ідзéмó! спі́мó! ста́нмó!	сéсць, нéсць; ядз/ім (-ём), дадз/ім (-ём) мéлім, сыпі́м; хóдзю́ць, нóсцю́ць сядзі́м, [ʏ]лядзі́м ідз/ём (-ём) ! спі́м ! ста́нім !
22. пагна́у валы́, карóвы 23. знайшо́у грыба 24. éхаў на кані, на вóзе	пагна́у вало́у, каро́ў знайшо́у грыб éхаў канём, вóзам

двох виразно відмінних діалектних груп – попередниць майбутньої української і майбутньої російської, у кожній з яких, таким чином, була і є власна історія. На більшу давність мовних явищ, розмежованих лідсько-лоївським пасмом ізоглос, вказує як *фронтальний характер пасма, так і системність і численність ознак*, що зазнають на ньому перебою.

Методологічна помилка (підробка?), яку свідомо плекають великодержавні ідеологи – у наданні пріоритету в давньому розвитку слов'янських мов не діалектам, а саме етномовам. На неї вказує і Х. Шустер-Шевць: «Неувага до складності й багатшаровості мовних (у даному разі фонологічних) змін впливає і на методологію дослідження. Оскільки не визнається *вихідна єдність діалектних процесів*, у них вбачають або пізніший паралельний розвиток, або, як у випадку **g > h**, встановлюється навіть факт вторинного впливу інших мов (тут ідеться про вплив чеської мови на верхньолужицьку)» [Шустер-Шевць 1983, 34].

З міркуванням про давність етноніма білорусів у формі лит. gūdas, латв. guds початку нашої ери факти більшої давності лідсько-лоївського пасма, ніж самої білоруської мови, входять у суперечність, адже відсувають проблему формування праукраїн-

ських і кривичьких (праросійських?) говірок до ще ранішого часу. Латв. krīevs дотепер означає 'росіянин', Krīevija 'Росія', krīevisks 'російський'; лит. kriėvai мн. [Фасмер, II, 376]; Krīevzeme 'Русь'. Про це згадує і О. Попов: «У латвійській мові krīevs означає 'росіянин', що свідчить про давні стосунки латвійців з кривичами... Це плем'я «безперечно з'явилося у вказаних літописом місцях (верхів'я Волги, Двини, Дніпра зі Смоленськом. – К.Т.) не з півдня, а з заходу» [Попов, 45]. (Тут належно не підкреслено факт тривалого називання «кривичами» саме росіян.)

Генонім кривичів засвідчено і у Костянтина VII в 950 р. як Κριϋτιτσοι, Κριϋτιτσηνοι. Слов'янський етнонім варто було б співвіднести також і з іншим – *кревіни* або *кревінги* (прибалтійсько-фінське плем'я в Курляндії, – в середині XIX ст. їх було ще бл. 80 душ) [Попов 1973, 77] і поставити у відповідність з лит. kir'ves 'сокира'. Схоже, що ці «сокиряни»-кривичі залишили слід аж у топонімії Німеччини, причому у виразних слов'янських контекстах, включно з перекладними топономами (нім. Krumm 'кривий': пор. • *Krewitz* 27a (Brandenburg, Prenzlau): **Wendorf**, KRUMbeck, Mechow, *Gnewitz*; • *Krīwitz* (Niedersachsen [Encarta]): Lübbow (любь 'ліві', пор. кревінги), _Kladen, **Kerkau**,

Ю. Шевельов

Fl. Elbe/ Labe, **Wustrow**; • **Crivitz** 14d (Mecklenburg-Vorpommern, Schwerin): **Wendorf**, Godern, **Gneven**, KRUMbeck, **Pokrent** 2, Kneese; • **Criewen** 37b (Brandenburg, Angermunde): **Kerkow**, Stolpe, Fl. Oder/ Odra, Brodowin, KRUM-MENpfahl; **Krewelin** 36a (Brandenburg, Angermunde): Fl. Havel, **Schwante**, **Wustrau**; • Krevese 32c (Sachsen-Anhalt, Osterburg): ^KRUMke!, **Wendtorf**, **Wendemark**, **Gnevsdorf**, Drüse-dau, Polkern, Polkau, Wulkau.

З діалектології відомо, що російської разом з білоруською прямо стосується давня говірка кривичів (вивчена **С.Николаевим** [Николаев]), – яка до української непричетна (рис. 19). Ця говірка історично раніша від російської мови – отже ДЮросійська, як і ДОбілоруська. І навіть придатна на роль науково обгрунтованої "колиски", – але така ідея ідеологічно неприваблива.

Про фінську субстратну природу цокання (*туця, руцька, доцька, свецька*) Р.Аванесов і В.Борковський пишуть так: "Ростово-суздальський діалект утворився на базі діалекту східних кривичів за участю діалекту з цоканням новгородських словен на північ від Волги. Цим, слід гадати, пояснимо те, що переважна частина ростово-суздальських говірок (крім тих, що мали іншомовний, східнофінський субстрат) не знає і, вочевидь, не знала цокання, тоді як говірки північної околиці Ростово-Суздальської землі (як і говірки Новгородської землі) споконвіку мали цокання і значною мірою зберегли його донедавна" [ПЛА, 5].

Сучасна фахова література не приховує колонізаційного характеру поширення російської мови на тих землях. Говорячи про явища регресивної асиміляції зубних і губних перед носовими у новгородському діалекті (*оман, бенный, ронной* 'обман, бедный, родной'), "в межах політичного кордону Новгородської землі", Г. Хабургаєв зазначає: "На сході вони лише частково проникли на територію її давніх колоній" [ЭСЮФ, 85]. На доданій картосхемі показано "область давніх володимиро-суздальських і новгородських колоній, переважно заселених фіномовними племенами (весь, меря

тошо), згодом цілковито або переважно росіянізованими". Зображено також і межі ареалів новгородських мовних особливостей, які "частково поширилися на говірки заволзьких володимиро-суздальських і новгородських колоній", або "лише частково охопили говірки володимиро-суздальських колоній" [там само, 84]. А от і підсумок процесу: "Як і коли зникла голядь, літописи не повідомляють. Але той факт, що тепер на цих теренах поширений діалект ростово-суздальського типу, говорить нам, що голядь була росіянізована (тобто поступово втратила мову предків і стала говорити поросійськи)" [там само, 86].

Етимологічний словник литовської мови Е. Френкеля серед похідних від латв. *krievs* 'кривич, росіянин' вказує латв. *kriev. ābuols* 'огірок', (букв. 'кривицьке (російське) яблуко'). Відоме і лит. *gūd. -obelė* 'яблуня-дичка' (букв. 'готська (білоруська) яблуня) у статті лит. *gūdas*, латв. *guds* 'білорус'. "Це слово (*gūdas*) первісно означало готів, адже *білоруси*, як і давні пруси у пониззі Вісли, перебували під владою готів" [Fraenkel, 174] (це події II-IV ст.). Згадує про цю назву білорусів і М. Фасмер у статті про м. Гдов. Міккола виводить і *Гдов*, і польс. *Gdów* (теперішнє с. *Годів* Тр в Україні) "від ім'я власного *Гьдѣ, яке відповідає лит. *gūdas* 'білорус' і походить з назви готів" [Фасмер, I, 400].

У поясненні до статті фін. *Venäjä* 'Росія' (ест. *Venemaa*) сучасний фінський етимологічний словник подає такі відомості: "від дав.-фінс. **venät-*, **venäde-* < герм. **wened-*, пор. серед.-нор. *Vindr* (мн.) 'венеди' (які були слов'янами, що жили на узбережжі Балтійського моря), англ.-сакс. *Winedas*, *Weonodas*, серед.-верх.-нім. *Winidā*, нім. *Wenden*, *Winden* (назви малих слов'янських племен). Імовірно, германці первісно називали **wened-*'ами усі сусідні племена слов'ян; ця назва пов'язана з етнонімами лат. *Veneti* (у Тацита *Venethi*) 'іллрійське плем'я венетів поблизу Італії' (звідси топонім *Venezia*) і лат. *Venetes* 'кельтське плем'я на узбережжі Бретані' [SSA, III, 426]. Вихідним значенням лат. *Veneti* було 'братство, родичі'. Предки українців

до балтійських слов'ян непричетні, – на відміну від псковичів: їхня говірка має аналогії до лехітських мов, як-от пск. *жагло* ~ пол. *žadło* 'жало'. Дотепер і фіни, і естонці зовуть росіян так, як німці – полабських слов'ян (від VIII ст.). Отже ця пам'ять про росіян окремо від колиски (і за 200 років до колиски) починається 1200 років тому.

Українці непричетні й до кривичів, які жили у X ст. у верхів'ях Волги, Двини і Дніпра і чий "город був Смоленськ". Натомість це й донині – російська "глибинка". Латвійській назві росіян понад 1000 років, і вона ніколи не стосувалася українців. Нарешті, лит. *gūdas*, латв. *guds* – це саме 'білорус', а не українець чи росіянин, і ця пам'ять литовців найдовша, бо готів вигнали

ВИХОДИТЬ, БІЛОРУСЬКА МОВА СФОРМУВАЛАСЯ НЕ ВНАСЛІДОК РОЗПАДУ ЄДИНОГО ДІАЛЕКТНОГО МАСИВУ «НА ТРЬОХ», А ВНАСЛІДОК ЗРОЩУВАННЯ КРАЇВ ДВОХ СУСІДНІХ МАСИВІВ

гуни разом зі слов'янами 1600 років тому: прадавній етнонім білорусів – черговий парадокс слов'янської історії.

ЛЕКСИЧНІ ІННОВАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ ЗА СПИСКОМ СВODEША

Сучасне мовознавство може визначати "час роз'єднання" споріднених мов, виходячи зі спостережень про рівномірну швидкість змін найсталішої частини словника, уживаної в звичайних, і отже, найістотніших ситуаціях спілкування. М.Сводеш відібрав для цього емпіричним шляхом 215 слів. Це були: деякі *займенники* (я, ми, ти, ви, хто, що, все, той); елементарні *дієслова* (бачити, приходити, пити, їсти, горіти, давати, знати); позначення *ознак* (великий, новий, холодний, теплий, сухий); назви явищ довкілля (хмара, дощ, гора, ніч, дорога, пісок, вода, вогонь, дим, камінь, зірка, сонце); назви *тварин і рослин* (собака, риба, воша, дерево, листок); назви *частин тіла* (ступня, ▶

Рис. 18. А. Лідсько-лоевське пасмо ізгłos – паралельне до меж кривіцьких говірок (штрихована фіолкова лінія) у білоруській мові і доказ розвитку *ii* не з розпаду «праруської», а із злиття двох відмінних діалектних одиниць [ЭСЮФ, 58]. Б. Російська теж не монологічна: вона складена з двох діалектів (зокрема, північний – наслідок новгородської колонізації; Москва розміщена у смузі перехідних говірок). В. Російське і білоруське цокання – слід асимільованих фінів

живіт, рука, голова, око, вухо); назви *людей* (жінка, чоловік).

За даними збережених письмових текстів було встановлено, що в середньому за кожну тисячу років з дослідного списку М.Сводеша зникає близько 19 % слів (біля 40 слів). За 1000 років незалежного розвитку словника кожної з двох мовнащадків спільних слів залишається $0,812 = 0,65$ [Сводеш, 47]. За 2000 років спільних слів буде вже тільки $0,652 = 0,42$. Всупереч загальному про мінливість словника, його базова частина на диво стабільна, а **97 його слів (47%)** взагалі досі ще **ті самі для всіх без винятку слов'янських мов!**

Однакові в усіх слов'янських мовах такі слова: *ти, ви, там, де, весь, кілька, мало, один, два, три, чотири, п'ять, широкий, вузький, тонкий, дитя, мати, риба, воша, черв'як, листок, корінь, кора, трава, м'ясо, кров, кістка, яйце, ріг, перо, голова, ніс, зуб, язик, коліно, рука, живіт, серце, пити, їсти, ссати, плювати, дихати, сміятися, спати, жити,*

вмирати, копати, летіти, лежати, сидіти, стояти, падати, давати, терти, шити, грати, змерзнути, сонце, дощ, ріка, озеро, море, сіль, камінь, пісок, земля, небо, вітер, сніг, лід, дим, вогонь, потіл, зелений, білий, чорний, ніч, день, теплий, холодний, повний, новий, старий, крушлий, гострий, тупий, мокрий, сухий, близький, далекий, правий, лівий, в, з, і, ім'я. Отже, повний збіг мають **97 з 207 слів списку. Тобто, до половини слів списку Сводеша (47%) потожні.** Отже, згідно з формулою [Сводеш, 47], спільна для всіх слов'ян мова існувала ще 1800 років тому.

Крім цих 97 спільних слів у списку Сводеша є 110 слів, для яких в окремих мовах після розпаду праслов'янської виробилися власні інновації. Найхарактерніші з них показані на **рис. 20**. Версію списку взято з Інтернету, і в окремих деталях вона може бути неповною, однак для загальної орієнтації у проблемі цього матеріалу досить. У списку цих всеслов'янських базових слів виявлено 16 українських ін-

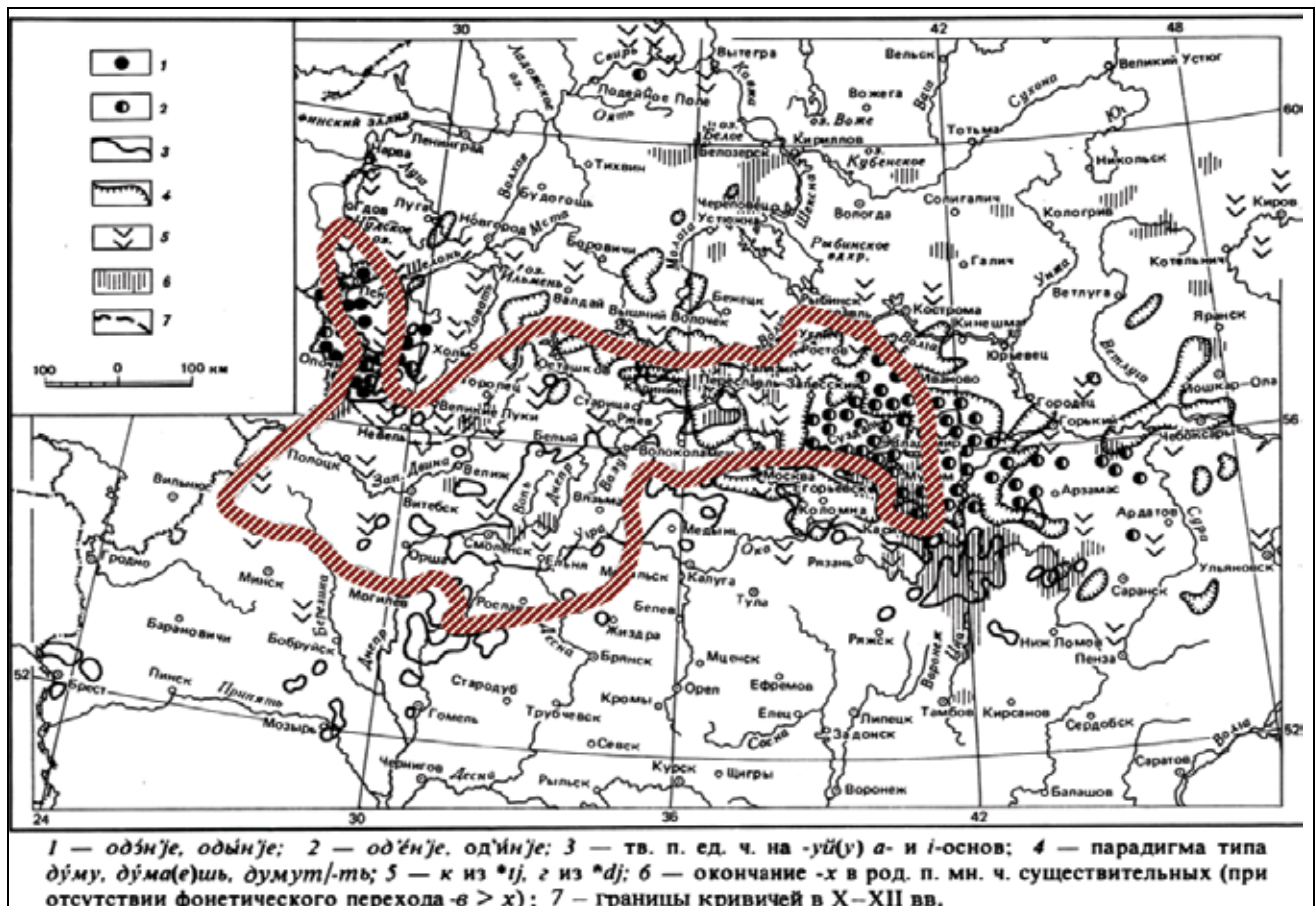
С. Ніколаєв

новацій: *людина, тварина, дружина, дитина, ненька, крига, чоловік (2), смалець, мотузок, бааато, він, жбурляти, рахувати, чухати, важкий, чималий.* Тут існує також 14 російських інновацій: *длинный, тяжёлый, хороший, большой, ребенок, глаз, туча, царапать, сжимать, кушать, зола, красный, грязный, ладонь.* Є також інновацій в інших мовах – болгарській, македонській, чеській та ін. Цілком зрозуміло, що вони утворилися невизначено давно, але по розпаду праслов'янської мови (діалектної області).

Окремі слова є спільними для двох або кількох мов, що вказує на спільно прожити частину історії. Такими є об'єднані кожною ізолькою **пари мов** географічних сусідів:

– (1 слово) хорв., словен. гер 'хвіст' (пор. укр. *ріпця* 'основа хвоста'); – (1) чес. *ohop* ~ пол. *ogon* 'хвіст'; – (1) рос. *женщина* ~ білор. *жанчына*; – (1) укр. *жінка* ~ білор. *жонка*; – (1) укр. *хробак* ~ пол. *robak*; – (2 слова) пол. *łuszcz, paznokiec* ~ білор. *тлушч, пазногаць*; – (2) чеш. *mateř, kůl* ~

Рис. 19. Кривецькі явища у сучасних російських і білоруських говірках [Николаев 1986]

укр. *матір, кіл*; – (3 слова) макед. *уво, стомак, коноп* ~ хорв. *uvo, stomak, kanar* (ко-порас) 'вухо', 'живіт', 'мотузок' (з коноп-плі); – (4 слова) болг. *хвърлям, голям, черен дроб, опашка* ~ мак. *фрла, голем, црн дроб, опашка* 'кидати', 'великий', 'печінка', 'хвіст'; – (8 слів) чес., слц. *tuk, mrak, špinavý, strom, manžel, manželka* 'жир', 'хмара', 'брудний', 'дерево', 'чоловік', 'дружина'; чес. *házet* ~ слц. *rodit', hádzat'* 'жбурляти'; чес. *počítat* ~ слц. *počítat'* 'лічити'.

Існують історично цілком поясними ізоглоси, що об'єднують по **три мови**: – (2) чес., слц., пл. *matka*; чес., слц. *provaz*, пол. *powrótz* (пор. укр. *поворозки* 'шнурки'); – (3 слова) укр. *коли, жiwіт, білор. калі, жiwіот*, рос. *коли, живот*; + укр., білор., рос. *собака* (іранізм); – (3) укр. *бачити, (дбати, тривати)* ~ білор. *бачыць, (дбаць, трываць)* ~ пол. *st. baczyć, (dбаć, trwаć)* (іранізм); – (5 слів) укр., білор., пол. *хмара, лічити, дряпати, брудний, трохи* ~ *хмара, лічыць, драпаць, брудны, trochi* ~ *chmura, liczyć, drapać, brudny, trochę* та ін.; – (5) болг., мак. *майка, шума, куче* ~ хорв. *majka, шума, kuće* 'матір', 'ліс', 'пес'; болг. *въже* ~ мак. *јаже*, хорв. *уђе*; болг. *броя* ~ мак. *брои*, хорв. *brojati*.

Відзначувані дослідниками зв'язки географічно південних і західних слов'ян видно також і у низці словникових ізоглос списку М.Сводеша: слн. *škrabati* ~ слц. *škriabat'*, чес. *škrábat*; хорв., слн. *jetra* ~ чес. *játra*, пол. *wątroba*; болг. *гора, хорв. gora* ~ слц. *hora*. Серед решти слів списку – ще 3 яскраві поєднання окремих мов півдня і сходу слов'янства; болг., мак. *тесен* ~ укр. *тісний*, рос. *тесный*; болг., мак. *татако* ~ укр. *тато*, білор. *тата*; болг. *баца* ~ укр. *батько*, білор. *бацька*. Пор. також: слн. *žival* ~ білор. *жwівёла*; слн. *štetí* ~ рос. *считать*; слц. *tučny* ~ рос. *тучный*; чеш. *zde, nemnoho* ~ рос. *здесь, немного*.

Книжними контактами Х-ХІІ ст. і пізнішого часу можна пояснити такі 6 спільних південних і східних ізоглос: рос. *животное* – і болг., мак. *животно*, хорв. *životinja*; рос. *супруга, супруг* – і аналогічні в усіх пд. слов.; рос. *чесать* – і болг., мак. *чеша*, хорв. *češati*; рос. *нечистый*, укр. *нечистий* – і болг., мак. *не-*

№	Bulgarian	Macedonian	Croatian	Slovene	Slovak	Czech	Polish	Belarusian	Ukrainian	Russian
161	мъгла	магла	magla	megla	HMLA	MLHA	mgła	імгла, туман	туман, імгла	туман, мгла
44	животно	животно	životinja, zver,	žival, zver	života, zver,	ZIVOCICH	zwierzę	жывела, зьвер	ТВАРИНА, звір	зверь, животное
18	много	многу	mnogo	mnogo, veliko	mnoho, vela	mnoho	mnóstwo, wiele	ШМАТ	БАГАТО	много, множество
20	малко, малцина	малку, неколку	malo	malo	málo	málo, nemnoho	málo, trochę niewiele	мала, няшмат	мало, трохи	мало, немного
3	той	той	on	on	on	on	on	EH	ВІН	он
40	супруга, жена	сопруга, жена	supruga, žena	soprogca, žena	manželka, žena	žena, manželka	żona, małżonka	жонка	жwіва, ДРУЖИНА	жена, супруга
41	супруг, мъж	маж, сопруг	muž, suprug	mož, soprog	manžel	muž, manžel, ŠHOT	maż	муж	ЧОЛОВІК	муж, супруг
37	мъж	маж	MUSKARAC	moški	muž	muž	mężczyzna	мужчына	ЧОЛОВІК	мужчина
42	майка	majka	majka	mati	matka, matna	matka, máma, mateř	matka	маці	мати, матір, НЕНЬКА	мать
61	въже	јаже, коноп	uže kanar, konoprac	uvr	lano, šnura, povraz	lano, šnura, provaz	sznur, lina, powrótz	вяроўка, шнур	МОТУЗОК, шнур, вiрwоwка	веревка, шнур
66	машина, жир	маст, сало	DEBLJINA, сало	MASCOVA, сало	tuk, sadlo, maz	tuk, saćlo, maz	tłuszcz, sadio	тлущ	жир, сало, СМАЛЕЦЬ	жир
139	броя	брои	brojati	štetí	počítat	počítat	liczyć	лічыць	РАХУВАТИ, лічити	считать
165	лед	МРАЗ, лед	led	led	ľad	ľad	lód	лэд	лiд, КРИГА	лёд
38	човек	човек	čovек	človek	človek	človek	człowiek	чалавек	ЛЮДИНА	человек
136	хвърлям	фрла	baciti	metati	hodit', hádzat'	házet	RZUCAĆ, rzucić	кiдаць	ЖБУРЛЯТИ, кидати	бросать, кидать, метать, швырять
27	голям	голем	velik	velik	veľký	veľký	wielki, DUZY	вялікі	БОЛЬШОЙ, великий	БОЛЬШОЙ, великий
39	дете	дете	dete	dete, OTROK	dieťa	dítě	DZIECKO	дiця	ДИТИНА	дитя, РЕБЕНОК
31	тежък	тежок	težak	težak	ťažký	těžký	ciężki	цяжкі	ВАЖКИЙ, тязкий	тяжелый, тязкий
28	дълъг	долг	duг	dolg	dihý	dlouhý	dugi	догп	довгий	ДЛИННЫЙ, долгий
74	око	око	oko	oko	oko	oko	oko	вока	ОКО	ГЛАЗ, око
160	облак	облак	oblak	oblak	oblak, mrak	mrak, oblak	chmura, oblok	хмара, воблака	хмара	ТУЧА, облако
117	чеша	гребе, чеша	češati	škrabati	škríbat'	škrábat	drapać, czochrac	драпаць	драпаць, чухати, чухати	ЦАРАПАТИ, чесать
168	пепел	пепел	pereo	popel	popol	popel	popiół	попел	попіл	пепел, ЗОЛА
172	червен	црвен	crven	RDEČ	červený	červený	czernony	чырвоны	червоный	КРАСНЫЙ
83	ръка	рана	ruka	roka	ruka	ruka, diaň	ręka, dłoń	рука, дапонь	рука, долоня	рука, ЛАДОНЬ
188	МРЪСЕН, нечист	ВАЛКАН, нечист	PRLJAV	UMAZAN	špinavý	špinavý	brudny	брудны	брудний, нечистий	ГРЯЗНЫЙ, нечистый
93	ХРАНЯ СЕ ям	jade	jesti	jesti	jest'	jst	jeść	єсьці	їсти	єсть, КУШАТИ
130	стиска, ИЗЦЕЖДАМ	стиска	stisnati	stiskati	stisť, stlačit'	stlačit'	stisnąć, ZMACKNOUT	сцiснaць	стискати	СКИМАТИ, стискивать
36	жена	жена	žena	ženska	žena	žena	KOBIETA	жачына	жонка	женщина
91	черен дроб	ЦИГЕР, црн дроб	jetra	jetra	pečen	jatra	WĄTROBA	печань	печінка	печень
30	дебел	дебел, ГУСТ	debeo	debel	těstý, tučný	tlustý, hrubý	tlusty, gruby	тоўсты	тоестий, грубий, дебелий	толстый, тучный
101	виждам	ГЛЕДА	videb	videb	vidieť	vidět	widzieć, baczyć	бачыць	бачыць	видеть
185	добър	добар	dobar	dober	dobry	dobry	dobry	хорошы, добры	хороший, добрый	хороший, добрый
85	КОРЕМ	стомак	stomak	trebuh	brucho	břicho	brzuch	жывот	жwіт, чeрeвo	живот, брюхо
65	кост, КОКАЛ	коска	kost	kost	kosť	kost	kość	костка	кiстка	кость
94	ХАПЯ	каса, гриз	gristi	gristi	hryzť, uhryznúť	hryzť	kasać, gryźć, kąsać	кусаць, грызць	кусати, гризти	грысть, кусать
81	КРАК	нога	noga	noga	noha	noha	noga	нага	нога	нога
53	палка, дръчка, БАСТУН	СТАП, драчка	prut, palica	palica	palica, tyč	HUL, kůl, prut, klacek, palka	pałyk, pręt, palka	кiй, палка	кiй, друт, шлок, палиця, патики	палка
69	опашка	опашка	rep	rep	chvost	OCAS, ohon, chvost	ogon	хвост	хвіст	хвост

Рис. 20. Лексичні інновації слов'янських мов у межах списку Сводеша, за [Wičtionary]. Українська виробила за віки 16 унікальних інновацій, які відрізняють її від усіх слов'янських мов; російська – 14. Серед цих інновацій немає жодної сепаратної російсько-української пари

чист; укр. *дебелій* ~ болг., мак. *дебел*, слн. *debel*, хорв. *debeo*. Надзвичайно цікава ізолекса чес. слц. *manžel* 'чоловік', -ка 'дружина' і пристосованого пол. *małżonka* 'дружина'. Цю лексичну основу неможливо не зіставити з ар. *manzel* 'дім, будинок', топонімами в Україні *Манжеля* Пл, пот. *Маназдиль* ІФ, прізви. *Манжула*: тоді це слід "Росафа, воріт арабів до Європи"

[Тищенко 2011, 205-224] і вихідні значення слів *manžel, manželka* мали б бути "господар дому", "господиня". Шляхом метатези утворилися інновації *hmla* у словацькій та *mlha* у чеській (у решти слов'ян -мг-), і *ладонь* у російській (у решти слов'ян -д_л-).

Як читач уже встиг помітити, на всьому цьому розмаїтості тлі, незважаючи на гео-

графічне сусідство, серед слів списку Сводеша немає жодної ексклюзивної ізголоси для українського та російського базового словника, яка б відрізняла цю пару від решти слов'ян: виходить, мовних контактів наддніпрянців з кривичами було мало або й не було.

Натомість серед 16 специфічно українських інновацій слов'янського словника у таблиці на **рис. 20** привертає увагу незвичне скупчення слів словотвірної моделі на -ина: людИНА, тварИНА, дружИНА, дитИНА. Суфікс -ин- має кельтське походження, що і стає приводом розглянути уважніше всю словотвірну підсистему іменників з цією ознакою сингулятиву.

П'ЯТИЙ СВИДОК ДАВНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ – КЕЛЬТСЬКИЙ СУФІКС -ИН-

Розвиваючи тему етимології етноніма *слов'ян* як "слуг венетів" [Тищенко 2006, 380-383], ми звернули увагу на те, що у можливому прототипі етноніма слов'ян *llu-guen (*slog-gwen) кімр. llu (заг.-кельт. *sluagh 'слуга') означає і «сила» і «сили». Це цілком відповідало б первинності колективної назви *словене* і вторинності сингулятиву *словен-инь*, у якій суфікс -инь формально й семантично тожний з британським: напр., кімр. -yn: pysgod ~ pigodyn "риба-рибина", plant ~ plenty "дітва-дитина", також – blew ~ blewyn "волос-волосина", gwellt ~ gwelltyn "сіно/ солома-соломина", pluf ~ plufyn "пір'я-пір'їна" і багато інших. Напрямо впливу тут незаперечний, адже доведено, що сингулятивне -in народилося і сформувалося саме у британських мовах [Cuzzolin, 266; Bednarczuk, 659, 689, 698].

Як зазначає італійський дослідник П. Куддзолін, на відміну від гойделської групи кельтських мов (ірландська, шотландська-гельська і менська) на півдні "у британських мовах побільшало правил утворення множини від початкових множинних і колективних форм іменника. Зокрема, виникла граматична категорія сингулятиву" [Cuzzolin, 266] ("однини", як частки колективного цілого). Ця британська інновація з суфіксом -in спочатку мала значення зменшувальності (пор. дотепер

gwelltyn соломинка -'gwellt bach', букв. мале сіно) і утворювалася від колективних назв. На дальшому ж етапі самі ці вихідні назви стали сприйматися як "коротші" (!) форми множини від явно вторинного сингулятиву, – пор. у нас громадянин – громадяни, селянин – селяни. Наприклад, у давньокіпрській мові для позначення поняття "пташини" з'явилося слово eterin (у сучасній валлійській aderyn): воно було утворене від форми множини atar (у сучасній валлійській adar) 'птаство, птиця, птахи' [там само]. Не можна не звернути увагу на те, що саме у такий спосіб утворюються і укр. *люд(и) ~ людина, рід ~ родина, твар ~ тварина, хліб ~ хлібина, зерно ~ зернина* та ін.

Л. Беднарчук також вказує на появу сингулятивів на -in саме у британських мовах [Bednarczuk, 659]: тут "від колективних (збірних) іменників можуть утворюватися сингулятивні форми з суфіксом -yn, напр., *plant 'dzieci' – plent-yn 'dziecko'*" [Bednarczuk, 689], тобто *дитИНА*. Також і у бретонській мові "як і в інших британських мовах, від іменників *collectiva* утворюються *singulativa* (напр., *logod-en* 'миша'), а ті далі можуть отримувати нове закінчення множини (*pir-in-ou* 'грудки')" [Bednarczuk, 698].

З понад 130 наведених в ІСУМ українських вторинних сингулятивів з суфіксом -ИН- [ІСУМ, 55-61] (у таблиці на **рис. 21** виділені капітальним шрифтом) лише 24 або 18,5% мають збіг з російськими відповідниками (класи 1–6), не кажучи про збереження у російській зовсім інших смислових відтінків збільшувальності (*дитина, рыбина*). Решта 24 класів таблиці унаочнують всю відмінність російської морфології іменників від української у цій конкретній ділянці.

Так само, як українська система сингулятивів тримається на форманті -ИН-, аналогічну систему російської мови наскрізь пронизують класи з формантами -уШК-, -юШК-, -єШК-, -иШК-, -ыШК-, цілком чужими для української граматики. Що більше, саме з теперішніх контрастивних досліджень стає очевидно органічна, внутрішня опора усіх цих російських підгруп на фонестему -ШК-, що й дає підставу розглядати їх як під-

розділи одного класу 7 (7ж, 7ч, 7с). Справді, -ИШК- трапляється майже завжди в іменниках чоловічого роду (*братишко, мальчишко, кафтанишко, домишко*, – але *пальтишко* серед. рід). Натомість -ЫШК- засвідчене лише в іменниках середнього роду (*зёрнышко, пёрнышко, також солнышко, стёклышко, крылышко*; крім того, *полюшко, батюшка*). Звернімо увагу на складність (= органічний характер) акцентуаційної парадигми (регресивний наголос) і на типово північні риси фонології (е під наголосом – ё). Для іменників жіночого роду властиві не лише -УШК-, -ЮШК- (*избушка, девчушка, краюшка, зверушка, лягушка-какушка, несущика, петрушка, катушка, девушка, бабушка, нянюшка*), але і -ОШК-, -ЁШК-, -ИШК- (*рыбёшка, скатерёшка, поварёшка, крошка, пылишка*). І з усієї цієї зливи засобів майже

НЕМАЄ ЖОДНОЇ ЕКСКЛЮЗИВНОЇ ІЗОГОСИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО БАЗОВОГО СЛОВНИКА, ЯКА Б ВІДРІЗНЯЛА ЦЮ ПАРУ ВІД РЕШТИ СЛОВ'ЯН: ВИХОДИТЬ, МОВНИХ КОНТАКТІВ НАДДНІПРЯНЦІВ З КРИВИЧАМИ БУЛО МАЛО АБО Й НЕ БУЛО

нічого не проникло до українського словотвору – крім, хіба що, периферійних запозичень *котушка, вертушка, головошка* і колоніально-презирливого *хохлушка*.

Хоча і внутрішньо мотивований, параметр одиничності з мовної картини світу українців залишився чужим для російської ментальності: "кленовое дерево", "дубовое дерево", "одна звезда", "один цветок", "кусок дерна", "отрез сукна", "штука войлока", "один листок капусты", "один столб в «оборóзі»", "одно дерево черемухи", "одно бревно из сруба у колодца". Зі словникових статей словника Б.Грінченка так і не трапилося коротших перекладів українських аналогів цих синтагм – а в українській

Єдина українська словотвірна модель з суфіксом -ина відповідає 30 моделям російської мови: це очевидний доказ кількох століть окремого розвитку словотвору двох мов у далекому минулому							
1) -ина	2) D-ина	3) DD-ина	4) -инка	5) D-инка	6) DD-инка	7ж-у) D-ушка	8) повна відмінність
диковина горловина котловина пуповина гаДИна дубИна виноградИна посудИна пружина хоромИна писанина штанИна бусИна паркетИна штахетИна хворостИна десятьИна мужчИна горошИна	рибИна картоплина віспИна подряпИна серцевина билИна цілина розцілина квасолИна деревина старовина павутина вояччина	крижИна льдина бантИна перекладина перлИна жемчужина розколина расселина хлудИна лозина, прут дрючИна дубина	дубина травИна солонИна волосИна просИна ворсИна сиротина четвертИна тростИна мачИна перчИна шерстИна	шовковИна пилИна їзюмИна сльозИна бісерИна хвоИна їкрИна їскрИна	худібчИна скотинка шротИна дробинка намистИна бусинка порошИна пылинка стежИна тропинка хворостинка	дівчИна девушка кімнат.чИна комнатуска	род.Ина семья хліб.Ина буханка скиб.Ина краюха хвил.Ина минута крапл.Ина капля дит.Ина ребенок людИна человек дружИна супруга тварИна животное лахманИна рубище челядИна взрос-лая дочь; женщина челядИН взрослый сын
9) -ь	10)-ость	11) -ня	12)роща,лес	13)-ка	14)-онка	7ж-и) D-ишка	17ж) одна...
жердИна жердь тичИна жердь сходИна ступень щаблИна ступень частИна часть четвертИна дичИна дичь мілина мель щілина цель тканина ткань	місцина местность опукИна выпуклость	балаканина болтовня біганина беготня різанина реза штовханина= штурханина толкотня, толчя милостина милостыня	грабИна грабовые деревья дубИна дубовый лес черемшина заросли черемухи рогозина заросли рогоза хмизина мелкая лесная поросль	кімнатчина -ка клітИна -ка комірчина -ка корівчина -ка риб.чина морквиИна морковка пташиИна птичка розвил.ина сопілчина дудочка скатер.тИна скриньчина шкатулочка халупина = халупчина хибарка	кімнатина -єнка сорочина рубашонка 15)-о/ечка копійчина копеечка лавчина скамеєчка чарчина -очка шапчина -очка	пилИна пылишка рибчИна рыбёшка пташиИна пташка скатертИна скатерёшка крихтина кроща 16 (плохоньякая) плахтина пл. плахта чемерчина = чумарчина пл. чемерка ряднина одежда из пл. грубой ткани	худобИна одна скотина часничИна одна головка чеснока черепицИна одна штука черепицы ягодИна одна ягода коралИна одна бусинка кораллов сіниИна одна травинка сена лушпИна чемерчина с одного плода галузиИна отдельная ветка хмарИна о. тучка
18) D-є	19)-ие	21)D-ство	22) ... дерево	23)одно зер-но (о.з.)...	7с) -ышко	17с) одно...	
звірина сировина	гостина угощение 20)-ье лахманина отрепье	кріпаччина крепостничество обставина обстоятельство речовина вещество самотина одинокчество гостина пиршество	берестИна берестовое дерево бучИна буковое дерево вільшИна ольховое дерево грушИна грушевое дерево дубИна дубовое дерево кленИна кленовое дерево ліщИна лесной орех сливИна сливовое дерево яворИна = яворИН, яворовое дерево ясенИна ясеновое дерево	вісИна о.з. овса житИна о.з. ржи пшеничИна о.з. пшеницы пшонИна о.з. пшеница просИна о.з. проса	зерИна зернышко пір'Ина перышко	цямрИна одно бревно из сруба у колодца кровкИна одно стропило грабИна одно дерево граба сокорИна одно дерево осокоря черемшИна одно дерево черемухи	
24) -ок/ёк	26) збірне	28)інші основи і моделі	29) кусок ...	30) стбель (с.), ствол...	7ч) D-ишко	17ч) один (о.) ...	
жарина = вуглина -ёк стеблина -ёк дротина проводок фартушина хлопчина! = парубчина! паренёк дуриИна придурок кожушина = свити кожушок	звірина звери чумачина собир. чумаки цямрина верхняя часть сруба колодезного 27) -ник вільшина ольшанник ліщина орешник хмизина валежник	шипш.ина шиповник суд.ина сосуд коноюшина клевер клітковина клетчатка галунина квасцы драбина приставная лестница ятерина сеть, употребляемая для ятера височина высота копалина ископаемое вершина верховье реки; начало оврага чуприна волосы на голове человека	дернИна кусок дёрна повстИна кусок, штука войлока сукниИна кусок, штука, отрез сукна шматИна кусок, лоскут, тряпка	бур'яниИна с. сорной травы коноплиИна с. конопли огудИна с. арбуза, дыни, огурца, тыквы очеретИна с. камыша соняшничИна с. подсолнечника житИна с.ржи пшеничИна отдельный с. пшеницы стовбурИна один ствол растения	каптанина = жупанина кафтанишко хатина = хатчина домишко, избушка	хмизИна о. прут из хвороста шелюжИна о. прут из тальника будячИна = будяк, о. куст будяка чумачИна о. чумак юпчИна о. полукафтан оборожИна о. столб в оборозі капустИна о. качан или листок капусты лопушИна лист лопуха рогозИна о. стбель рогоза	
25) -ик/ек							
сокирчина топорик хустина платочек							

Рис. 21. Питомий характер українського суфікса -ина

тут наявне щоразу одне слово з суфіксом *-ина*.

Натомість кімрських структурних відповідників до українських іменників з формантом *-ИН-* ми знайшли значно більше Їх 40 пар або 30% усього масиву слів з суфіксом *-ина*. Пояснити, чому саме в російському словотворі цей засіб вживаний рідко, можна, зокрема, тим, що у Подніпров'ї сингулятив був, імовірно, індукований довгим співжиттям слов'ян з британськими сусідами. На користь такого пояснення свідчать не лише матеріально-структурні, а й численні семантичні (тематичні) збіги українських і кімрських іменникових пар із вторинними сингулятивами [пор. Thorne, 106-108; Williams, 13-16]. Є і топонімічний слід: р. *Бритава* у с. *Бритава* Вн, р. *Брита* у с. *Морокине* Хк, с. *Брита* Од. Є і 4% Y-гаплогрупи R1b.

Ці українсько-бритські паралелі у морфології числа тим доказовіші, що у кімрській граматиці існує цілих сім способів утворення множини іменників (при великій кількості винятків), і структура лише одного з них, найяскравішого, тотожна з 40 аналогічними українськими словами. Ось ці сім способів творення множини: 1. Зміна кореневої голосної (внутрішня флексія: *llygad* ~ *llygaid* 'око ~ очі'); 2. Додавання одного з 13 закінчень множини (*сае* ~ *саеаи* 'поле ~ поля'). 3. Заміна закінчень однини на закінчення множини (*сwningен* ~ *сwningод* 'крізь ~ кролі'). 4. "Відкидання закінчення однини" (тепер це виглядає саме так: *ghosyn* ~ *ghos* 'троянда ~ троянди'). 5-7. Сполучення способів 1 і 2; 1 і 3; 1 і 4 [Thorne, 101].

Кімрський словник має низку інших слів того ж типу на *-уп/ -ен*, але без аналогів в українській: ● *троянда* *ghos*, *уп* (однак пор. *штшина*); чорниця *тwуар*, *ен*; ріпа *маір*, *меірін*; листок *dail*, *deilen*; корок *сyгk*, *согсуп*; ● *бджола* *gwenup*, *ен* (у Грінченка є *бджоленята*); шершень *сасwп*, *сасупен*; воша *llau*, *lleuen*; блоха *chwain*, *chwannen*; качка *hwyaidd*, *hwyaден*; ● *аркуш* *dail*, *dalen*; поштова картка *cardiau*, *сerdyn*; згорток *gholiau*, *gholyn*; рік *blunedd*, *blwyddyn*; ● *поперек*, *поясниця* *lwypau*, *lwуп*; *м'яз* *sinew*

Рис. 22. Серболужицька фольклорна група на фестивалі у Хросціцах (Krośchwitz)

gïau, *gewyn*; ● *п'яниця* *meddwon*, *meddwyn*; *франт* *соегуп*; *здоровань* *clamrυν*; *неотеса* *hwlcyn*; ● *інструменти* *taclau*, *teclyn*; *нитка* *edafedd*, *edefyn*; *зброя* *arfau*, *erfyn*; *бежд* *bathodyn*; *nail* (цвях, ніготь) *hoelion*, *hoelen*.

Цікаво, що в українській бесіді співрозмовники цілком розуміють штучно створені українські аналоги до цих сингулятивів: *бжоліна, *блошина, *вошина, *жолудина, *поперечина (існує з іншим значенням), *ребрина, **м'язина*, *нитчина.

Висновок з таблиці на **рис. 21**: зібрані дані унаочнюють питомий характер українського суфікса *-ИНА*, хоча за походженням своїм він і є добре освоєним британським кельттизмом. З іншого боку, очевидно, що **єдина словотвірна модель** української мови на *-ина* відповідає **30 відмінним моделям** російської. Висновок один: обидві системи і невідні одна з одної, і незвідні до спільного прототипу; вони генетично різні. А це вагомий доказ ще кількох століть окремого розвитку словотвору двох мов у далекому минулому.

ШОСТИЙ СВИДОК – ЛАТИНСЬКО-ГОТСЬКИЙ: СУФІКС -АР

У своїй книзі про диференціацію слов'янських мов за даними словотвору Т.Вендіна прагнула знайти "глометричні збіжності", які "такою ж мірою об'єктивні, як факти археології" [Вен-

діна, 3]. Розглянувши іменники на *-ник* і *-щик*, дослідниця виявила неочікувану картину, з'ясувавши, що в цій галузі **російська має від 5 до 9 спільних словотвірних рис з усіма слов'янськими мовами, крім української**, з якою у неї виявилось тільки **дві** збіжності [Вендіна 1990, 124-128]. Авторка дійшла висновку, що "українська мова, на відміну від російської та білоруської, має тісніші зв'язки з західно- і південнослов'янськими мовами, про що свідчить більша кількість словотвірних паралелей" [Вендіна 1990, 132]. Чим саме матеріально компенсує український словотвір цю свою відмінність – дослідниця не стала розглядати, адже це питання виходило за межі теми її книги.

Вже пробні переклади вивчених Т. Вендіною російських слів групи *nomina agentis* (назви діяча) з суфіксами *-ник*, *-щик* визначили напрям наших дальших пошуків. Так, рос. *печатник*, *чертежник*, *седельник*, *школьник*, *мешочник*, *ключник* регулярно відповідають в українській словам *друкар*, *кресляр*, *сідляр*, *школяр*, *торбар*, *ключар*. Але ж і *мебельщик*, *мусорщик*, *каменщик*, *ростовщик* – це *мебляр*, *сміттяр*, *муляр*, *лихвар*. І жодного на *-ник*, *-щик* (!). Так з'ясувалося, що східнослов'янській ідеї тут суперечить звичний і водночас прадавній український словотвірний суфікс **-ар**. ▀

Єдина словотвірна модель української мови на -ар відповідає 40 моделям російської мови:							
1) -щик	2) -ник	3) -арь/-ар	4) -вод	5) -чик	6) -ин	7) -дел	8) -пас
бетоняр бляхар бубняр бунтар 1 вапняр весляр 2 вікняр вугляр вуджар гаптар годинникар голкар гонтар грабар друкар 1 дудар зеленяр казаняр каменяр кахляр кітляр корчмар котляр кошикар лихвар людвисар мебляр мітляр муляр онучкар пачкар пиляр післяр плотар 1 повстяр свердляр сідляр скляр смітляр смоляр соляр сопілкар страйкар сукнар 2 тинькар трунар фарбар фарб'яр чинбар шинкар шкляр	гарбар гончар гусляр друкар 2 зброяр іграшкар казкар картяр квіткар квітничар ключар книгар коновкар кресляр друкар 1 лижвар лижвар линтвар ложкар лялькар млинар молочар ниткар пліткар пляшкар решетар римар свічар свічкар сіткар скриняр смушкар стрічкар тачкар тесляр торбар трапезар 1 тріюкар цегляр чоботар човникар човняр шапкар 1 шишкар школяр шматяр штукар щіткар	боднар бондар бунтар виноградар воротар дзвонар жаткар знахар кобзар орандар 2 пекар писар 2 плугар плугатар псар пушкар 3 рицар слюсар токар комісар рейтар маляр столяр ювіляр	бавовняр бджоляр вівчар голубар картопляр конопляр коняр льонар оленяр псар свинар скотар собакар хмеляр	газетяр пушкар 2 різьбар різьбар сницар снісар	володар владар господар сподар	винар килимар оляр порохняр	вівчар воляр свинар козяр 1
				9) -ец	10) -яга	11) -писец	12) -жатый
			13) -лов	14) -аш	15) -ак	16) -яй	17) -ёр
			рибар собакар 2 голубар 2 (*птахар)	крамар гендляр	чудар рибар 2	ледар скупар 2	шахтар 1 суфляр
		18) -ырь	19) -щий(ся)	20) -вар	21) -вал	22) -чист	23) -сед
		ледар 2 поводар	нудяр нудьгар трудар нуждар	бровар кухар	сукнар 2 шапкар 2	коминяр коминяр	домонтар
		24) -бежец	25) -чѐт	26) -творец	27) -ный	28) -гон	29) -няк
		ковзаняр	звіздар	віршар 1	чотар	плотар 2	линтвар шахтар 2
		30) -ант	31) -ьон	32) -граф	33) -ариус	34) -ач	35) -махер
		сектяр	поштар	друкар 3	нотар	лікар сурмар	перукар
		36) -брей	37) участник...	38) составитель ...	39) исполнитель на ...	40) ... дел мастер	41) (інші способи)
		голяр	бенкетар трапезар 2	словникар коломийкар віршар 2	трембітар золотар 2 козяр 2	срібляр золотар (писанкар)	стадар орудар

Стає видно, що це йому одному відповідають морфеми, вживані сусідами. Що більше, він такий універсальний, що сполучається як з дієслівними (*друкар, пиляр, свердляр, косар, жнив'яр*), так і з іменниковими морфемами: *голкар, мебляр, школяр, ключар*.

Аналогічна модель з питомими кореневими морфемами дотепер поширена у германських мовах: нім. Schnitzer, двн. snizzäre 'вирізати' (пор. укр. *сницяр 'різьбар'* і [снит] 'колода' [Kluge, 669]); нім. Breuer, Handler, Drucker, Schlosser, Krämer (від breuen, handeln, drücken 'варити пиво, торгувати, тиснути'; Schloss, Gram 'замок, крам = товар'), – пор. укр. *бровар, гендляр, друкар, слюсар, крамар*; також *гаптар, лихвар*

(нім. haften 'вишивати', готс. *leihtwan* 'позичати')...

Систематизація всіх засобів перекладу українських слів з цим суфіксом розкрила ще переконливішу картину (**рис. 23**): для забезпечення перекладу слів **єдиної** української словотвірної моделі "основа + -ар" російський словотвір змушений мобілізувати **понад 40 (!) різних** моделей – аж до *описових* словосполучень. Висновок однозначний: знову дві системи неможливо вивести одну з одної, або вони генетично різні. На засвоєння і формування цієї яскраво самобутної ділянки української мови пішов **довгий відрізок історії праукраїнців, у якому сусіди участі не брали.**

Рис. 23. Універсальність українського словотвірного суфікса -ар

Справді, *бенкетар* – "участник застолья", *срібляр і золотар* – "серебрянних і золотых дел мастер": це так само перекожливо, як цитоване вище *цямрина* – "одно бревно из сруба у колодца", – ясніше не скажеш.

П. Селігей люб'язно поділився картотекою джерел до історії суфікса **-ар** [Селігей]. У цієї морфеми бездоганний родовід: вона справді дуже давня, **запозичена ще у праслов'янську епоху з лат. -arius через германське посередництво** [Мейє, 298-299]. Але промовисто представлена у різних слов'ян кількісно по-різному. Праукраїнці обійшлися без пізніх посередників цих латиногерманських впливів: вони самі були тямущими "школярами", а школу свою скінчили у IV ст. н.е. [УМЕ, 517]. У таблиці античних предметів до унікального серед слов'янських мов майбутнього недоконаного часу, створеного за зразком народної латини (*істиму, матимеш*) долучився добре засвоєний через готів латинський суфікс **-arius** у формі **-ар**. (пор. укр. *нотар* ~ рос. *нотариус*). З корекцією на відомі з історії події (прихід гунів у 376 р.) предки українців (як і чехів, і поляків) могли запозичити його лише у III-IV ст., тобто 1600 років тому.

Ширше міжмовне зіставлення української лексики з суфіксом **-ар** [СУМ, 538-540, 549-550; Тищенко 2009, 81-82] розкрило повнішу картину: якщо для перекладу 182 слів єдиної української словотвірної моделі "основа + -ар" у російському словотворі доводиться застосовувати понад 40 різних моделей, то у польському – лише 22, а у чеському – всього 16. Водночас, з самих прикладів стає помітним, у чому полягає відмінність між цими слов'янськими мовами у способах мовного відображення дійсності. У російській тут переважують численні форми з основоскладанням – рос. *рыбо-лов*, *пчело-вод*, *свино-вод*, *свино-пас*, *ковро-дел*, *вино-дел*, *басно-писец*, *стихо-творец*, *трубо-чист*, *сукно-вал*, *шапо-вал*, *пиво-вар*, *домо-сед*, *плото-гон*, *конько-бежец*, *брадо-брей*, *звездо-чет*. На заході ця модель поширена менше – *baiko-pisarz*, *zegar-mistrz*; *listo-noš*, *veršotepec*. Зрозуміло, що такі по- **и**

Вершки української преси до ранкової кави

Електронна бібліотека друкованих періодичних видань
www.presspoint.ua

1–7 ЖОВТНЯ

чекаємо Вас на таких заходах у Книгарнях «Є»

|| Київ (вул. Лисенка, 3):

1 жовтня, 18:00 – презентація посібника історика Андрія Козицького «Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у ХХ ст. (причини, особливості, наслідки)» (видавництво «Літопис»).

2 жовтня, 18:00 – презентація перекладу книжки Букерівського лауреата Дібісі П'єра «Світло згасло в Країні Див».

4 жовтня, 18:00 – презентація нових романів Дари Корній «Зворотний бік світла» і Міли Іванцової «Сердечна Терапія» (видавництво «К.С.Д.»).

5 жовтня, 18:00 – мандрівний кінофестиваль «Кіномедіа»: показ коротких стрічок про журналістику, переможців кінофестивалю.

|| Львів (пр. Свободи, 7):

2 жовтня, 18:00 – мандрівний кінофестиваль «Кіномедіа»: показ коротких стрічок про журналістику, переможців кінофестивалю.

4 жовтня, 18:00 – до річниці від дня народження Вацлава Гавела: перегляд світлин чеського президента, зроблених відомим фотографом Богданом Голомічеком. Розмова про Вацлава Гавела. За підтримки Генерального консульства Чехії у Львові.

5 жовтня, 18:00 – презентація «Сучасного англо-українського словника живої мови» (укладач Тарас Береза).

|| Івано-Франківськ (вул. Незалежності, 31):

1 жовтня, 18:00, 5-й поверх – відкриття виставки живопису та графіки Максима Гаха.

3 жовтня, 18:00, 4-й поверх – мандрівний кінофестиваль «Кіномедіа»: показ коротких стрічок про журналістику, переможців кінофестивалю.

4 жовтня, 18:00, 4-й поверх – «Важливі книги»: огляд книжкових новинок.

|| Вінниця (вул. Соборна, 89):

1 жовтня, 18:00 – презентація «Вибраних творів» Богдана Ігоря Антонича (видавництво «Смолокип»).

3 жовтня, 18:00 – презентація книжки Дари Корній «Зворотний бік світла» (видавництво «К.С.Д.»).

7 жовтня, 17:00 – презентація книжки Павла Коробчука «Море для шульги» (видавництво «Твердиня»).

|| Харків (вул. Сумська, 3):

1 жовтня, 18:30 – презентація книжки «Народна культура українців: життєвий цикл людини. Т. 3: Зрілість. Жіноцтво. Жіноча субкультура» (видавництво «Дуліби»).

2 жовтня, 19:00 – дискусія на тему: «Питання гендерності у сучасному світі».

3 жовтня, 18:00 – презентація перекладу книжки Букерівського лауреата Дібісі П'єра «Світло згасло в Країні Див».

5 жовтня, 18:00 – презентація відеоантології «Римовані міста».

|| Тернопіль (вул. Валова, 7–9):

2 жовтня, 18:00 – мандрівний кінофестиваль «Кіномедіа»: показ коротких стрічок про журналістику, переможців кінофестивалю.

3 жовтня, 18:30 – презентація книжки Лілії Мусіхіної «Магія українців» (видавництво «Зелений пес»).

Інформаційний партнер

Тиждень

Із повним переліком заходів та його можливими змінами ви можете ознайомитися в Книгарні «Є» у вашому місті та на сайті book-ye.com.ua

Церковно-слов'янська*	Чѣсъ етерѣ съхуждааше • отъ ѿма въ грѣхъ • і въ разкоинствѣ вѣпаде • бже і съвѣбѣхше і • і вѣзвѣ вѣзложше отидоша • і оставше і сѣбѣ жнѣв сажтъ... • самарѣннѣ же етерѣ грады • приде надъ нь • і видѣвѣ і милоуердова • і пристѣпавъ оубаза строуцѣ его • вѣзлываѣ масло и вино-вѣсаждъ же і на своѣ скотѣ • привде же і в гостинницѣ • і приласка емь. – Цит. за [Lehr-Splawiński, 163]		
Сербська	Један човјек силажаше из Јерусалима у Јерихон, па га ухватише хајдуци, који га свукоше и изранише, па отидоше, оставивши га пола мртва... А Самарјанин некакав пролазећи дође над њега, и видјевши га, сажали му се. И приступивши зави му рани и зали уљем и вином; и посадивши га на своје кљусе доведе га у гостионицу, и усаде око њега [там само]		
Хорватська	Neki je čovjek silazio iz Jeruzalema u Jeriko и dođe među razbojнике, koji га svukoše i izranіше, pa otіdoше оставivši га pola mrtva... А neki popoten Samaritanac prolazeći dođe nad njega, и vidjevši га, sažalі mu se. I pristupivši zavi mu rane i zali uljem i vinom i posadivši га na svoju magaricu, dovede га u gostonicu i pobrinu se za njega [там само]		
Словенська	Neki človek je šel od Jeruzalema v Jeriho in je padel med razbojnike; ti so ga oplenili in mu zadali ran, ter so odšli in ga pustili napol mrtvega... Ko je na neki popoten Samaritanec prišel do njega, in ga videl, se mu je v srce zasmilil. In pristopil je in vlil v njegove rane olja in vina ter jih obvezal; in posadil ga je na svoje živinče, peljal do gostilnice in zanj poskrbel [там само]		
Македонська	Чудна е Македонија. Полиња ширни широки, Планини вишни високи, Реки со вода пенлива. Нивје со жито стежнати, Ливади сочни, зелени, Афион – капки крвави... Јаболки жолти, првени, Охридски риби летници... Песни во жалба пеани, Реџби во дрва режени, – Колку си лична, убава, Ти, моја земјо таткова (В. Марковски [Lehr-Splawiński, 164])		
Болгарська	Писмо от София. Мила мамо, вече съм в София. Живея в студентско общежитие. Говоря малко български, но, разбира се, често греша. София е хубав град. Харесва ми много. Аз нямам много свободно време, но понякога ходя на кино или на опера. Добре съм. Не се тревожи за мене. Ти как си? Здрава ли си? Татко какво прави? Чакам с нетърпение отговор. Много поздрави на всички в къщи. Целува те. Твоята Таня. [Гинина, 35]		
Чеська	Z denku turisty. Předvěčirem jsme přijeli do Prahy, do hlavního města České republiky. Je to krásné město... Včera dopoledne jsme byli na Hradčanech, v pražském Kremlu. Prohlédli jsme si historický Španělský a Vladislavský sál. Odpoledne jsme byli v Národním divadle. Hráli operu Bedřicha Smetany "Prodaná nevěsta". Zítra večer půjdeme na koncert... [Чешский, 51]		
Верхньо-лужицька	W złotej Praze. Njelijomna je syła tych Serbow, kotřiž su hižo w Praze byli або so hotuja, sej tam kónju na brunym... Rubali su se, rubali tšo kněžki wo jej wěnk. Tak dłužko su se rubali, Až do dnja běłego... Jadneg' wjezechu na kjarchob, drugogo k gojcoju, tšešeg', wěrnego lubego Na swajžbu z njewjestu (ě = [i]) [Bulank, 303]		
Нижньо-лужицька	Spřew z ludu. Sedalo žowčo pod dubom, Pod dubom zelenym, A pšijěj jo tam jězdnj k njej Na konju na brunym... Rubali su se, rubali tšo kněžki wo jej wěnk. Tak dłužko su se rubali, Až do dnja běłego... Jadneg' wjezechu na kjarchob, drugogo k gojcoju, tšešeg', wěrnego lubego Na swajžbu z njewjestu (ě = [i]) [Bulank, 303]		
Польська	Być może, być może, że wszystko gdzieś lepsze – I ptaki, i gwiazdy, i śpiew, i powietrze, że były gdzieś nawet szczęśliwsze narody, I drzewa, wdzięczniejsze od wierzbj u wody – Być może gdzie indziej... Lecz sercu jest droższa Piosenka nad Wisłą I piasek Mazowsza [S.R.Dobrowolsky]		
Полабська*	Aita nos, tâ toi jis wâ nebesai, sjetŭ wordoj tŭji jaimq; tŭji rik komaj; tŭja wŭlla mo sâ tŭnot kok wâ nebesai tok no zemj; nosę wisedanesnę stabej doj nam dâns; a wŭtâdoj nam nose greche, kok moi wŭtâdojeme nosim gresnarem; ni bringoj nos wâ warsŭkongę; toi losoj nos wŭt wisokag chaudag. Pritŭ tŭje jâ tŭ tenâdztwŭ un mŭc un câst, warchni Bŭzac, ekâda in nekędisa. Amen (Отче наш)		
Словацька	Kopal raz chudobný človek pri hradskej ceste priekopy. Ako sa stalo, ako nie, išiel kdesi sám kráľ po tej ceste a opýtal sa chudobného človeka: "Povedzže mi ty, môj drahý, akú máš plácu na deň za túto ťažkú prácu?" "Hľa, najjasnejší kráľ, ja mám na deň tri groše." Zadvil sa kráľ a opýtal sa ho, ako môže z troch grošov vyžiť: "Ja mám doma dvanástich radcov, a čím väčší plat im dávam, tým väčšmi sa mi ťalujú, že nemajú z čoho žiť." [Baláz, 242]		
Українська	А київські друкарі взяли та й зробили кирилицю трохи схожою на латинське письмо і видрукували тим шрифтом "Евангеліє учительное". Одного разу друкарню на Печерську відвідав цар Петро І. Цареві сподобався київський шрифт, і його було згодом використано при виготовленні в Амстердамі літер для російської "громадки"... (І. Білик. Ти і твоє ім'я)		
Білоруська	Надышла зіма. Дарогу замяло снегам... Дзед Андрэй зірнуў у акно і адказаў: – Прыйдзецца запрэчыць у сані Лысага. Васіль ад радасці аж заполяскаў у ладкі, папрасіў: – І хлопцаў вазьмі, дзеду! Мы заўсёды разам... – Ды ўжо ж, не пакінем... Толькі той, хто не ездзіў у санях, не ведае, якая гэта асалода! Конь бяжыць так шпарка, што толькі снег з-пад капытоў пыркае, і здаецца, што ты і сам ляціш у паветры... (М. Ваданосаў)		
Російська	Под голубыми небесами Великолепными коврами Блестя на солнце, снег лежит, Прозрачный лес один чернеет, И ель сквозь иней зеленеет, И речка подо льдом блестит.	Вся комната янтарным блеском Озарена. Весёлым треском Трещит затопленная печь. Приятно думать у лежанки, Но знаешь, не вельет ли в санки Кобылку бурую запречь?	Скользя по утреннему снегу, Друг милый, предадимся бегу Нетерпеливого коня. И посетим поля пустые, Леса, недавно столь густые, И берег, милый для меня (А. Пушкин. Зимнее утро)

Рис. 24. Українська в колі слов'янських мов (зразки текстів)

хідні мають УДВІЧІ складнішу семантичну й морфологічну структуру порівняно з українськими, де всім виділеним курсивом віддієслівним морфемам відповідає однаковий суфікс **-ар**.

Як сказано, немає підстав вважати всі ці слова запозиченнями з польської або чеської. По-перше, у польській 150 слів зі 182 іменників українського списку розподілені за 22 моделями (рис. 24). З них 10 уже відомі з російського матеріалу: pisARZ (71 слово), дали buntowNIK, skapIEC, biedAK, suflER, pracUJACY, postYLION, notARIUSZ, trębACZ; mistrz, pokrywający srebrem. Інші 12 моделей є питомо польськими: 2a) -NIS: żartowniś (штукар); 2b) -EŃ: uczeń (школяр); 4a) -RÓB: wierszorób; 9a) -CA: władca, przywódca; 9b) -NOSZA: listonosza (поштар); 11a) -PISARZ: bajkopisarz; 17a) -OR: zna-chor; 30a) -AT: jubilat (ювіляр); 35a) -MISTRZ: zegarmistrz, kuchmistrz; 38a) hodowca świń / psów; 39a) przewodnik niewiadomego; 41a) інші за соби: ladaco (ледар), sknara (скупар), wódz (проводар). Разом у 21 моделі 79 слів + 71 pi-sARZ = 150.

По-друге, як бачимо, серед 134 чеських аналогів українських слів на **-ар** існує лише 53 слова з суфіксом **-ář/-ar'** і 81 слово збудоване за іншими 14 моделями (švEC, školAK, kopAC, vláDCE, uhlÍŘ, kreslÍČ та ін.).

По-третє, 32 українські слова взагалі не мають західнослов'янських аналогів. Причому, їх не виявлено для виключно **відіменникових** слів з **-ар**, широко вживаних саме в українському сільському побуті: бджолар, воляр, стадар, льонар, конопляр, ваняр, вісляр, бляхар, гонтар, ложкар, решетар, казаняр, боднар, коновкар, мітляр, голкар, ниткар, повстяр, смушкар, онуч-кар, злидар, бідар, торбар, свічкарь, писанкар, бубнярь, дудар, колодійкар та ін. Стає очевидно значна продуктивність словотвірного германізму **-ар** в мові сільського населення України. Це означає, що на засвоєння і формування цієї самобутної ділянки українського словотвору знову пішов **довгий відрізок історії, у якій сусіди брали меншу або й мінімальну участь**.

Це свідчить про безпідставність припущень про залежність українських назв на **-ар** від

Церковно-слов'янська+, сербська, хорватська, словенська	Один чоловік ішов з Єрусалиму до Єрихону і попався розбійникам. Ті його повалили й поранили; і пішли, залишивши напівмертвого... А один самаритянин, проходячи повз нього, побачив його і пожалів. І підійшовши, перев'язав його рани, вливши до них олії та вина. І посадив на свого віслюка, довів до притулку і опікувався ним (Святе письмо Нового завіту, Притча про доброго самаритянина)
Македонська	Чудна 'прекрасна', планини 'гори', стежнати 'обтяжені', афион 'мак', капки 'крапли', летници 'летючі', жалба 'жалоба, смуток', колку си лична, убава 'яка ти гарна, красива'
Болгарська	вече 'тепер', съм 'я є', разбира се 'звичайно', греша 'помиляюся', хубав 'гарний', харесва 'подобається', аз нямам 'я не маю', понякога 'іноді', какво прави 'як себе почуває', отговор 'відповідь', поздрави 'вітання', на всички в къщи усім вдома'.
Чеська	Deník 'щоденник', předevčirem 'позавчора', jsme přijeli 'ми приїхали', krásné 'гарне', dopoledne 'до обіду', prohlédli jsme 'оглянули', Národní divadlo 'Національний театр', nevěsta 'наречена', zítra 'завтра', půjdeme 'підемо'.
Верхньо-лужицька	Njeličomna 'незліченна', hižo 'уже', so hotuja 'готуються', bórže 'скоро', doječ 'поїхати', stowěžata 'стобаштова', wosebje 'власно', woznamjenja 'означає', zetkawamy so 'стикаємося', tuta 'ця', stawizny 'історія', přečelstwo 'дружба'
Нижньо-лужицька	Spěw z ludu 'народна пісня', žowčo 'дівча', pšijěł 'приїхав', jězdny 'вершник', tšo kněžki 'три князі', wěnk 'вінок', dhujo 'довго', jadneg'(o) 'одного', wjezechu 'повезли', kjarchob 'кладовище', gojsoj 'лікар', tšešeg'(o) 'третього', swajzba 'весілля', njewjesta 'наречена'.
Польська	Być może 'може бути', że wszystko 'що все', lepsze 'краще', gwiazdy 'зірки', śpiew 'спів', szczęśliwsze 'щасливіші', drzewa 'дерева', wdzięczniejsze 'вдячніші', gdzie indziej 'деінде', lecz 'лише', droższa 'дорожча', nad Wisłą 'над Віслою', Mazowsze 'Мазовше' (іст.область Варшави)
Словацька	Chudobný 'бідний', cesta 'дорога', priekop 'канава', kdesi 'кудись', opýtal sa 'спитав', ho 'його', povedz 'скажи', akú máš plácu 'яку маєш платню', zadivil sa 'здивувався', radca 'радник', väčší plat 'більшу платню'.
Білоруська	Зап'яляскаў 'заплескав', заўсёды 'завжди', шпарка 'швидко'.

"західнослов'янських" зразків, чого щиро бажають опоненти. Реальний стан справ опоненти не розглянули, і їхні твердження голослівні, адже розбіжність з польським і чеським словотвором очевидна: *бенкетар* – "uczestnik uczty"; *срібляр* і *золотар* – "zlotnik; mistrz, pokrzywający srebrem, zlotnik, jubiler". Отже, не проходить "міф про ледачих" – мовляв, усе, що в українській не схоже на російську – позичене з заходу.

Особливо переконливі численні приклади структурних розбіжностей лексем в усіх трьох мовах, як-от: *воротар* – *brankář*, *брамкарз*; *газетар* – *novinář*, *dziennikarz*; *пługар*, *пługатар* – *orač*, *rolnik*; *орачз*; *свердляр* – *vrtač*, *wiertacz*; *свинар* – *ošetřovatel vepřů*, *hodowca świń*; *сурмар* – *trubač*, *trębacz*; *трудоар* – *pracovník*, *pracujący*; *човняр* – *lodkář*, *wioślarz*, *przewoźnik*; *шахтар* – *uhlíř*, *górník*; *школяр* – *školák*, *uczeń* та ін. Істотно, що тут різноманітним за структурою західним аналогам незмінно відповідає українська форма з суфіксом -ар. Досліджена ділянка словотвору водночас ілюструє невідому, автентичну своєрідність слово-

твірних процесів в усіх розглянутих слов'янських мовах. Хоча й запозичений у прадавні часи, сам суфікс -ар/ -арь/ -arz/ -ař давно не сприймається у цих мовах як іншомовний.

...Залишається найкоротший огляд слов'янських мов: українська рідна їм усім (рис. 26).

***

Často zetkaš so – wosebje w slowjanskim wukraju – z wobdźiwanjom: „Je to kaž z dźiwom, zo tu wy Serbja hišće sće! Tysac lět wosamočeny zbytk pobiteho ludu, lětstotki w najčešim poddanstwie njepřečelskich cuzych knježičerjow, potłóčowani a přescěhani, we wotročestwie cuzych ryčerkublerskich knježkow robočacy, chudzi, duchownje dospolnje zanjechani, k smjerći wotsudženi – z jednym słowom: tysac lět na kromje rowa kročacy. Wulke imperije su zašle, romski, grjekski, persiski, a wy mólički ludžik trajeće. Sami sće stali jako wójnsy ječi w feudalistskim romskim kežorstwie němskeje nacionality, sami trali pod mócnym pruskoněmskim imperializmom, sami přetrali z lě zmysleny fašistski rasizm a ludy powalace wójny. (...)

Рис. 25. Переклад окремих текстів і диференційний словничок

Часто стикаєшся – особливо у слов'янському зарубіжжі – з подивом: «То якесь чудо, – що ви, лужицькі серби, все ще існуєте! На тисячу років осамітнений уламок побитого народу, століттями в найтяжчим підданстві у ворожих чужих володарів, гноблені й переслідувані, раби чужих землевласників – рицарів і князів, бідні, духовно вкрай занехаяні, на смерть засу-джені – одне слово, тисячу років по краю ями ведені. Велетнські імперії впали – римська, грецька, перська, – а ви, народик-малюк, триваєте».

І що, на це чудо нема пояснення? Чи ж то добрі духи наших казок нас берегли? Чи Боже сіделечко вело нас твердою стежкою по багнищах серед мандрівних вогників? Чи ми за терновим тином сховані спали, поки нас якийсь принц не збудив?

Ні, жодного такого чуда з нами не сталося. Хоч на столітній сон і зачарували нас злі сили, та й не раз, але будили нас ніякі не принци. То були сторожі з нашого народу, хто не дав нам пропасти ні від шахраїв, ні від ворожих погроз.

Не мали ми королів і царів, як інші народи. Наш король сербулужицький був лиш у казці й селянського роду, і королева його була сільська дівчина. Не мали ми проводирів, наставлених від королів і царів, а мали проводирів за покликанням, людей, яким внутрішній голос казав: Іди і дбай про свій люд, який гине! Будь добрим пастирем стаду, яке вовків у шкурі овечій не впізнає або в терни влізе та й за вовну пропаде.

Те справжнє диво і причина того, що ми жили й вижили, – то були люди, які бачили далі від схилоного у ярмі трударя, які не прагнули особистого зиску, шукаючи для свого народу стéжки з багна рабства, які вчили, як колоти рубати й мости мостити, за собою звали чи йти вперед спонукали – кожен за природою свого покликання.

Мар'я Кубашець. Їхня біда – наше життя

(Marja Kubašec. Jich běda – naše žiwjenje)

[Мудра, Петар, 176] ■

Підсумки

Українська такий же родич російської, як чеська і сербська

Таким чином, жодним з різноманітних способів конкретного науко-вого аналізу не вдається виявити якусь свою окрему, особливу слов'янсь-кість мов трьох народів "спадкоємців Київської держави" X-XIII ст. У їхній історії ця держава була лише спільним етапом: "У зв'язку з цим здається не-вдалою поширена формула: «давньоруська народність – спільний предок трьох народів – російського, українського та білоруського». Вона надто спрощує проблему; з неї виходило б, що, скажімо, кривичі або ільменські словени були в такій же мірі предками сучасних українців, як поляни чи сіверяни. Тому вважаємо більш правильним говорити про те, що **Русь становила спільний період (або етап) в історичному розвитку трьох східнослов'янських народів**" [Брайчевський 1968, 189]. Це краще, до чого прийшла археологія. Філологія ж на той час уже 11 років знала дещо більше про той "етап", бо він залишив у мовах "трьох східнослов'янських народів" аж 72 сепаратні спільні слова, тоді як з рештою слов'ян існує ще по 3200 спільних слів [Трубачев 1957, 67].

Для науковців цього було б досить, щоб закрити питання про "єдину мову Київської Русі" і зайнятися змістовнішими речами. Те, що ці розмови точаться далі, вказує на їхню позанаукову мету. Тим часом ілюзія «давньоруської мови» вже масово розсіяна по тисячах книг, статей, десятках етимологічних словників. Від цього вона не перестає бути замаскованою під науку ідеологемою, яка обслуговує позанаукові потреби, що особливо помітно саме у словниках: очевидно, що формам, вказаним після скорочень "друс.", "дав.-рус.", належало б стояти всього лише після скорочення "літоп.", тобто "з тексту літописів".

З праць кількох поколінь філологів виросло наукове уявлення, за яким українська мова відображає формування українців як етносу, що склався у VI-XVI ст. внаслідок інтеграції (Х.Шустер-Шевць; NB не диференціації) нащадків трьох слов'янських племен – полян, деревлян, сівери (Ю. Шевельов; М. Брайчевський) за участю груп степового населення – іраномовного (В. Петров; О. Стрижак) і тюркомовного (О. Прицак) – і був носієм трьох місцевих діалектів історичного продовження

пра-слов'янської мови (полянських, деревлянських, сіверянських), що лише згодом дістали назву "українська мова". Сама її назва могла постати з яскравої ознаки цього слов'янського народу, який увібрив до свого складу численні племена степовиків-неслов'ян: пор. влуж. *wukraj* 'чужина', *wukrajnik* 'іноземець' [ODW, 162]; *Wukrajina* 'Україна', укр. [україна] "країна, яка лежить на межі або за межами батьківщини чи області" (Носович); [українці] "жителі степової частини України; степовики" [ЕСУМ, VI, 28].

Українці не успадкували мовних особливостей таких слов'янських племен, як радимичі, кривичі, в'ятичі чи новгородські словени: мовним про-довженням їхніх діалектів є сучасна білоруська й російська мови, – див. [Піутарак; Чекмонас; Николаев; Зализняк]. Уже літописні відомості про одночасне існування названих племен перекреслюють теорію "спільної колиски". Відповідаючи її апологетам, Ю.Шевельов зосередив у частково цитованій стислій формулі підсумкове визначення того, що "справжня, «жива» українська мова ніколи не була «давньоруська», ніколи не була «спільноруська», ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком, або від-галуженням російської мови. **Вона поставала і постала з праслов'янської, формуючися від VI до XVI ст.**" [Шевельов 1996, 204]. За ці 1000 років Середньовіччя – таки ж від VI до XVI ст. – кілька різних слов'янських племен справді опинилося на сході слов'янства у географічному сусідстві одне з одним. Проте ні між ними, ні між їхніми мовними нащадками **не вдається виявити якоїсь особливої мовної близькості, що водночас суттєво відрізняла б їх від решти слов'ян.** На підставі об'єктивних фактів стає очевидним, що українська мова є таким само мовним родичем російської, як сербська або чеська.

Слід гадати, вислухані шість "мовних свідків" давності української мови – не останні. Картина міжслов'янських зв'язків звукового мовного ма-теріалу, мовних структур і словників розкриває одвічну включеність української мови до розмаїття питомих веслов'янських мовних процесів: це і є головний пізнавальний висновок нарису.

2 МІЖНАРОДНИЙ ФЕСТИВАЛЬ КНИЖКОВИЙ АРСЕНАЛ 04 — 07 ЖОВТНЯ 2012

найсучасніший книжковий ярмарок в Україні

150 найкращих видавництв

зірки світової літератури

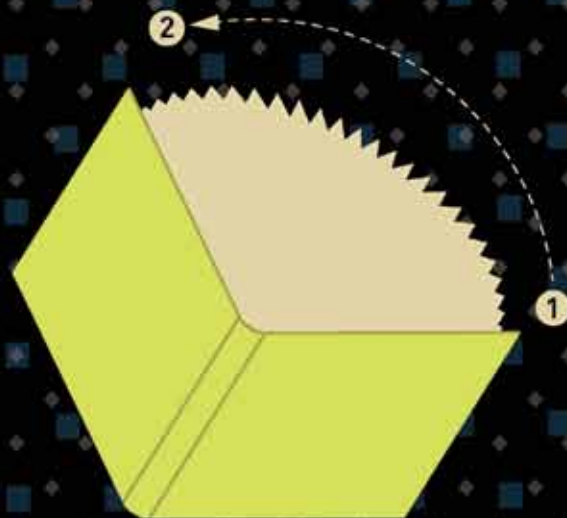
феєрична дитяча програма

виставки коміксів і артбуків

літературно-мистецькі майстерні

фестиваль нової музики

кіноконцерти і поетичні перфоманси

ОРГАНІЗАТОР:

СПІВОРГАНІЗАТОРИ:

Благодійний фонд
МИСТЕЦЬКИЙ
АРСЕНАЛ

КИЇВ
ВУЛ. ЛАВРСЬКА, 12
ARTARSENAL.GOV.UA

СПЕЦІАЛЬНІ ПАРТНЕРИ

<p>ОБСЛУГОВУЮЧИЙ АБОТДІЛЮЮЧИЙ ПАРТНЕР</p> <p>INKERMAN</p>	<p>ПАРТНЕР МІЖ НАС</p> <p>AIC ГРУПА КОМПАНІЙ</p>	<p>ОБСЛУГОВУЮЧИЙ ПОСРІДНИЧИЙ ПАРТНЕР</p> <p>huss</p>
<p>ПАРТНЕР ПРАКТИКА</p> <p>CIB СІМ'Я</p>	<p>СПЕЦІАЛЬНИЙ ПАРТНЕР</p> <p>Coca-Cola</p>	<p>АСОЦІАЦІЙНИЙ ПАРТНЕР</p> <p>MAV</p>
<p>КОНЦЕРТНИЙ</p> <p>ОБЛАСНИЙ ФОНД ЧЕРКАСЬКОЇ ОБЛАСТІ</p>	<p>ІНТЕРНЕТ ПАРТНЕР</p> <p>MAV</p>	<p>КОНЦЕРТНИЙ</p> <p>MAV</p>
<p>ПАРТНЕР ПАРТНЕР</p> <p>zinteco</p>	<p>ТЕЛЕКОМУНІКАЦІЙНИЙ ПАРТНЕР</p> <p>TOPNET</p>	<p>МІДІА ПАРТНЕР</p> <p>CEKMI СЛУЖБА РАДІО</p>

ПАРТНЕРИ МІЖНАРОДНОЇ ПРОГРАМИ

<p>Українська літературна асоціація</p>	<p>Українська літературна асоціація</p>
<p>Українська літературна асоціація</p>	<p>Українська літературна асоціація</p>
<p>Українська літературна асоціація</p>	<p>Українська літературна асоціація</p>
<p>Українська літературна асоціація</p>	<p>Українська літературна асоціація</p>
<p>Українська літературна асоціація</p>	<p>Українська літературна асоціація</p>
<p>Українська літературна асоціація</p>	<p>Українська літературна асоціація</p>

<p>СПОНСОР</p> <p>Fairmont GRAND HOTEL KYIV</p>	<p>ІНФОРМАЦІЙНА ПІДТРИМКА</p> <p>МЕДІА ПАРТНЕР</p> <p>КоммерсантЪ ШО</p>
<p>ПЕРШИЙ 24 TBI ВІСЬОК</p>	<p>ФОКУС Світ Esquire Країна</p>
<p>Тижень WHAT'S ON КОМЕНТАРИЙ</p>	<p>Travel VIVA! BAZAR</p>

СПЕЦІАЛЬНІ МЕДІА-ПАРТНЕРИ

<p>СINEMOTION</p>	<p>ЧИТОМО TOP10.UA</p>
<p>ПАРТНЕРИ МІЖНАРОДНОЇ ПРОГРАМИ</p> <p>Y&O ARTS</p>	<p>Y&O ARTS</p>

ЛІТЕРАТУРА

- АУМ – Атлас української мови: В 3-х т. – К., 1988.
- Афоризми // Сост. Т.Г.Ничипоревич. – Минск, 1999.
- Білик І. Ти і твоє ім'я. – К., 1979.
- Борохов Э. Энциклопедия афоризмов. – М., 1999.
- Брайчевський М.Ю. Походження Русі. – К., 1968.
- Бурлак С.А., Старостин С.А. Сравнительно-историческое языкознание. – М., 2005.
- Бурлюко И. Г. Фонетические особенности говоров Новогрудчины: Дисс... канд. филол. наук. – Минск, 1987.
- Ваданосау М. Хітруни // Вясёлка. 1973. № 1. – С. 3.
- Вендина Т.Э. Дифференциация славянских языков по данным сло-вообразования. – М., 1990.
- ГБГ – Лінгвістична географія і групуєка беларускіх гаворак: Атлас / Рэд. Р.І.Аванесаў і ін. – Минск, 1969.
- Гинина Ст. и др. Учебник болгарского языка для иностранцев. – София, 1966.
- Горбач О. Генеза української мови та її становлення серед інших сло-в'янських // Хрестоматія. – С. 219.
- Грбович Г. Вічне повернення містифікацій // "Критика", січень-лютий 2001. – С. 6-10.
- Грбович Г. Складами національних містифікацій // "Критика", чер-вень 2001. – С. 14-23.
- ДАБМ — Дыялекталагічны атлас беларускай мовы / Рэд. Р.І.Аванесаў і ін. – Минск, 1963.
- ДРЭИ – Древняя Русь в свете зарубежных источников / Ред. Е.А. Мельникова. – М., 2003.
- Дурново Н.Н., Соколов Н.Н., Ушаков Д.Н. Опыт диалектологической карты русского языка в Европе // Труды Московской диалектологической комиссии. – Москва, 1915. – Вып. 5.
- ЕСПР – Етимологічний словник літописних назв Південної Русі. – К., 1985.
- ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. – К., 1982-2011...
- ЕУ – Енциклопедія українознавства: В 11 т. – Львів, 1993-2003.
- ЕУЗ – Енциклопедія українознавства. Загальна частина: В 3 т. – К., 1994-1995.
- Жилко Ф. Т. Нариси з діалектології української мови. – К., 1966.
- Жовтобрюх М.А. та ін. Історична граматики української мови. – К., 1980.
- Закревська Я. Кризь призму лінгвістичної географії // Пам'ятки України. – № 3-4/2002.
- Зализняк А.А. Древненогородский диалект и проблемы диалектного членения позднего праславянского языка // Славянское языковедение: X международный съезд славистов: Доклады советской делегации. – Москва, 1988.
- Зализняк А.А. Древненого-родский диалект. – Москва, 1995. (Люб'я-эно удоступнив П.Селігей.)
- Засорина – Частотный словарь русского языка / Ред. Л.Н. Засорина. – М., 1977.
- Иванов В.В. Древнерусский язык // Лингвистический энциклопедический словарь. – Москва, 1990. – С.143.
- ІСУМ – Інверсійний словник української мови. – К., 1985.
- ІТУ – Тищенко К.М. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник. – Тернопіль, 2010.
- ІУМ – Історія української мови. Хрестоматія/ Упорядники С.Я. Єр-моленко, А.К. Мойсієнко. – К., 1996.
- Каргалов В.В. На степной границе. Оборона "крымской украины" русского государства в первой половине XVI столетия. – М., 1974.
- КБ – Константин Багрянородный. Об управлении империей. – М., 1991.
- Ковалів П. Основи формування української мови в порівнянні з іншими східнослов'янськими // Хрестоматія. – С. 244.
- Купранець О. Топономастика Гванінуса з 1611 р. – Вінніпег, 1954.
- ЛР – Літопис руський / За Іпатським списком переказав Л.Махновець. – К., 1989.
- ЛЭС – Лингвистический энциклопедический словарь. – М., 1990.
- Мартинов В.В. Становление праславянского языка по данным сла-вяно-иноязычных контактов. Доклад на IX Международном съезде славистов. – Минск, 1982.
- Масенко Л. "Те, що Грушевський зробив для української історії, я зробив для української мови" // Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. – К., 2008. – Книга 1. Мовознавство. – С. 5-25.
- Мейє А. Общеславянский язык. – М., 1954.
- Мудра И., Петр Я. Учебник верхнелужицкого языка. – Bautzen, 1983.
- Николаев С.Л. Следы особенностей восточнославянских племенных диалектов в современных великорусских говорах. I. Кривичи // Балто-славянские исследования. 1986. – М., 1988.
- Николаев С.Л. Раннее диалектное членение и внешние связи восточнославянских диалектов // ВЯ. 1994. №3.
- Падлужны А. І., Чэкан В. М. Гукі беларускай мовы. – Минск, 1973.
- ПВЛ – Повесть врем'яних літ. – К., 1990.
- Півторак Г. Коли ж виникла українська мова // Хрестоматія. – С. 277.
- Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова. – К., 1993.
- Півторак Г.П. Міфи та правда про трьох братів слов'янських зі спі-льної колоски // Час-Тіме. – 1997. – N°129, 31.
- Півторак Г.П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов. – К., 2001.
- Півторак Г.П. Формирование и диалектная дифференциация восточнославянского этноязыкового ареала до XIII в. (историко-фонетический очерк): Автореф. ... д-ра филол. наук. – К., 1989.
- Піутарак Р.П. Агульня і сваеасаблявы беларуска-українська дья-лектная рысы // Весці АН БССР: Серия грамматічскіх навук. – № 3. – Минск, 1987.
- ПЛА – Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот. – Москва, 1955.
- Попов А.И. Названия народов СССР. Введение в этнонимистику. – Ленинград, 1973.
- Прицак О. Печеніги // Український історик. Журнал укр. істор. това-риства. №1-2 (25-27). – Нью-Йорк–Мюнхен, 1970.
- Регирер Е.И. Развитие способностей исследователя. – М., 1969.
- Русанівський В. Давньоруська мова: міф чи реальність? // ІУМ. – К., 1996.
- РЧС – Школьный русско-чешский словарь. – Прага, 1956.
- Сводеш М. Лексикостатистическое датирование доисторических этнических контактов // Новое в лингвистике. – Вып. 1. – М., 1960.
- СГУ – Словник гідронімів України. – К., 1979.
- Селігей П.О. Етимологічний словник запозичених суфіксів і суфік-соїдів в українській мові. – К. (в друці).
- Сидорук І. Проблема українсько-білоруської мовної межі. – Авґсбург, 1948.
- Станкевіч Я. Аканье - балцкая р-я у мове вялікалітоўскай // Збір-ник на пошану проф. д-ра Юрія Шевельова. – Мюнхен, 1971.
- Стрижак О. С. Етнонімія Геродотової Скіфії. – К., 1988.
- Стрижак О. С. Етнонімія Птолемеєвої Сарматії. – К., 1991.
- Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Мовознавство. – 1993. – №2.
- Тищенко К. Всеслов'янські складники української мови // Мандрі-вещь, №3, 2010. – С. 65-75.
- Тищенко К. Гени, мови, Україна // Український тиждень. № 16. 2012б. – С. 28-58.
- Тищенко К. Генетична апробація студій словникових контактів і то-понімії України. – К., 2012а.
- Тищенко К. Еламські дієслівні основи у топонімії України. – К., 2011а.
- Тищенко К. Етномовна історія правднвної України. – К., 2008а.
- Тищенко К. Лідсько-лоївське відлуння берестейських говірок // Па-м'ятки України. – 2002, №3-4. – С. 36-39.
- Тищенко К. Мовні контакти: свідки формування українців. – К., 2006.
- Тищенко К. Нові підходи в дослідженні берестяних грамот. Давньо-новгородсько-українські мовні паралелі // Пам'ятки України. – 2002, №2. – С. 172-179.
- Тищенко К. Халіфат і сівера. – К., 2011.
- Тищенко К.М. Італія і Україна: тисячолітні мовні контакти. – К., 2009.
- Тищенко К.М. Перська сатрапія над Дніпром. – К., 2012а.
- Тищенко К.М. Поки живі українські діалекти – живе Україна // Мовні конфлікти і гармо-нізація суспільства. Матеріали наук. конф. – К., 2002; На-родна газета. №21-22, 2002а; Дивослово. №6. – 2002б.
- Тищенко К.М. Про кельтську спадщину деревлян // Україна. Наука і культура. Вип. 32. – К., 2004.
- Трубачев О.Н. В поисках единства. – Москва, 1992.
- Трубачев О.Н. Об этимологических словарях славянских языков // Вопр. языкозн. – № 5, 1957.
- Трубачев О.Н. Этногенез и культура ранних славян. Лингвистичес-кие исследования. – М., 2003.
- УМЕ – Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004.
- Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4 т. – М., 1964-1973.
- Филин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. – Москва; Ленинград, 1972.
- Чекмонав В. Из истории формирования белорусских говоров // Бе-ларуская мова: Шляхі развіцця, кантакты, перспектыви. – Минск, 2001.
- Чешский язык. Учебник для начинающих. – Прага, 1971.
- Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. – К., 2008.
- Шевельов Ю. Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947-1953). – Київ, 2012.
- Шевельов Ю. Чому общерусский язык, а не віборуська мова?: 3 проблем східнослов'янської глотогонії // Хрестоматія. – С. 204.
- Шевельов Ю. – цит. за: Історія української мови. Хрестоматія – К., 1996.
- Шустер-Шевц Х. Язык лужицких сербов и его место в семье сла-вянских языков // Вопр. языкозн. – 1976. – №3.
- Шустер-Шевц Х. Возникновение западнославянских языков из пра-славянского и осо-бенности серболужицкого языкового развития // Вопр. языкозн. – 1983. – №2.
- ЭСРС – Этимологический словарь славянских языков / Ред. О.Н. Трубачев. – М., 1980-2010... – Вып. 1-29...
- ЭСЮФ – Энциклопедический словарь юного филолога / Сост. М. В. Панов. – М., 1984.
- Янин В.Л. Новгородские посадники. – Москва, 1962.
- Янин В.Л. Я послал тебе бересту. – Москва, 1975.
- Янин В.Л., Зализняк А.А. Новгородские грамоты на бересте. – Моск-ва, 1986.
- Baláz P. a. o. Slovak for Slavists. – Bratislava, 1976.
- Bednarczuk L. Języki celtyckie // Języki indoeuropejskie. – Tom II. – Warszawa, 1988.
- Beweridge W.I.B. Sztuka badań naukowych. – Warszawa, 1960.
- Bulank J., Handrik J. Towarşny spřemyň. – Budyšin, 1985.
- Cantarini A. Le lingue slave // La formazione dell'Europa linguistica / Ed. E. Banfi. – Firenze, 1993. – PP. 145–193.
- Cuzzolin P. Le lingue celtiche // La formazione dell'Europa linguistica / Ed. E. Banfi. – Firenze, 1993. – PP. 255–338.
- Dobrowolsky S.R. Być może... // Reinhold W. Wir lernen Polnisch spre-chen. – Halle, 1963. – S. 218.
- Egli J.J. Nomina geographica. Sprach- und Sacherklärung von 42000 geographischen Namen... – Leipzig, 1893.
- EJO – Encyklopedia językoznawstwa ogólnego. – Wrocław..., 1999.
- Encarta – Microsoft Encarta Premium, 2009.
- Fraenkel E. Litauisches Etymologisches Wörterbuch: Bde. 1.–2. – Hei-delberg, Göttingen, 1962.
- Frencl A. W złotej Praze // Мудра И., Петр Я. Учебник верхнелужицкого языка. – Bautzen, 1983. – С. 282.
- Hannusch E. Niedersorbisch: praktisch und verständlich. – Bautzen, 1998.
- Janaš P. Niedersorbische Grammatik. – Bautzen, 1976.
- Kiss L. Földrajzi nevek etimológiai szótára. – Budapest, 1980.
- Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der Deutschen Sprache. – Berlin, NY, 1975.
- Lehr-Splawinski T. i in. Przegląd i charakterystyka języków słowiańskich. – Warszawa, 1964.
- MAH – Nanke Cz., Piotrowicz L., Semkowicz Wl. Mały atlas historyczny. – Warszawa. 1979.
- Maslowsky D., W. Księga aforyzmów świata. – Kęty, 2000.
- McBain – MacBain A. The Etymological Dictionary of Gaelic Language. – Glasgow, 1982.
- Meillet A., Vaillant A. Le slave commun. – Paris, 1965.
- ODEE – The Concise Dictionary of English Etymology / Ed. T.M. Hoad. – Oxford, 1996.
- ODW – Hornjoserbsko-němsce, němsko-hornjoserbsce/ Obersorbisch-deutsch, Deutsch-obersorbisch. – Bautzen, 1966.
- Polanski K. Gramatyka języka polabskiego. – E-version.
- Schachmatov A. Zu den ältesten slavisch-keltischen Beziehungen // Archiv für slavischen Philologie, 33 (1911). – PP. 51-99 (удоступнив Г.М. Казакевич.)
- Schuster-Sewc H. Historisch-etymologisches Wörterbuch der ober- und niedersorbischen Sprache. – Bautzen, 1978.
- SJP – Mały słownik języka polskiego. – Warszawa, 1968.
- SSA – Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja: 3 osana. – Helsinki, 1992-2000.
- Thorne D.A. A Comprehensive Welsh Grammar. – Oxford, 1993.
- Vaillant A. Grammaire comparée des langues slaves. – Paris, 1991.
- Williams S.J. A Welsh Grammar. – Cardiff, 1980.